

Sanja Simper

PISANI ISKAZ BERNARDA NATHANA O POVIJESTI ŽIDOVSKJE VJERSKE OPĆINE U OPATIJI IZ 1963. GODINE

Apstrakt: U članku se objavljuje pisani iskaz Bernarda Nathana o povijesti Židovske vjerske općine u Opatiji iz prosinca 1963., koji je temeljni arhivski izvor za istraživanje povijesti židovske zajednice u Opatiji.

Ključne reči: XIX. st., XX. st., Židovi, Židovska općina Opatija, Austro-Ugarska monarshija, fašizam, rasni zakoni, Opatija/Abbazia, Hrvatska

Uvod

Bernard Nathan (Pécs, 5. XI. 1881. – 29. III. 1968.), trgovac, potjecao je iz obitelji ugarskih Židova, jedne od prvih židovskih useljeničkih obitelji koje su se 1892. nastanile u Opatiji, tada atraktivnom i vrlo posjećenom zimovalištu i lječilištu na Austrijskom primorju.¹

Kao aktivist lokalne židovske zajednice, koja je prema tadašnjem austrijskom zakonodavstvu o ustroju i djelovanju židovskih vjerskih općina prvotno bila u područnoj nadležnosti Židovske općine Trst (*Comunità israelitica di Trieste*)², sudjelovao je u osnivanju Privremenoga odbora či-

---

¹Državni arhiv u Rijeci (dalje: HR – DARI) – 053 (Riječka kvestura), Dosje Bernarda Nathana; Jevrejski istorijski muzej, Beograd (dalje: JIM), Židovska općina Opatija, fasc. 1, Bernard Nathan, pisani iskaz o povijesti Židovske vjerske općine u Opatiji iz 1963. godine.

²Osnovu austrijske zakonske regulative prema kojoj je bila uređena svrha i ustroj židovskih vjerskih općina, činio je *Zakon od 21. ožujka 1890. kojim se uređuju izvanjski pravni odnošaji židovskoga vierozakonskoga društva*, br. 57., u: Državo-zakonski list za kraljevine i zemlje, zastupane u vieću carevinskom. Godina 1890. u Beču, 1890., 109. – 113.

jom je inicijativom 1911. utemeljeno Društvo za promicanje izraelićanske vjerske općine u Opatiji (*Verein zur Förderung einer israelitischen Kultusgemeinde in Abbazia*). Svrha mu je bila zaštita religijskih interesa stalno nastanjenih Židova, kao i sve većega broja židovskih posjetitelja u Opatiji.³ U tom smislu, Društvo je donijelo Statut buduće židovske vjerske općine u Opatiji. No, iako ga je Ministarstvo za bogoštovlje i nastavu u Beču odobrilo, te izdalo Naredbu od 17. lipnja 1914., br. 2896., o izdvajanju područja političkoga kotara Volosko-Opatija iz okružja židovske vjeroispovjedne općine u Trstu, te utemeljenju za ovo područje „*noveizraelitske vjerske općine u Primorju*“;⁴ Židovska općina Opatija (*Comunità israelitica di Abbazia*) će zbog organizacijskih teškoća uzrokovanih Prvim svjetskim ratom biti konstituirana tek za talijanske uprave u Istri i Rijeci, u veljači 1923. godine. Tada je za njezinoga predsjednika bio izabran opatijski ljevakarnik Mihael Abraham Sternbach, a za dopredsjednika Bernard Nathan. Nakon Sternbachovog iseljenja u rodnu Poljsku 1924., Nathan je u Općini preuzeo čelnu ulogu, koju ju obnašao sve do uhićenja i fašističke internacije u lipnju 1940. godine.⁵

(URL: <http://www.anno.onb.ac.at/Reichsgesetzblatt für die im Reichsrath vertretenen Königreiche und Länder/1890., 26. II. 2010.>). Temeljem ovoga zakona, kasnije su donešene dvije ministarske naredbe: 1.) *Ordinanza dell'i. r. Ministero per Culto e per l'Istruzione del 18 Marzo 1893 N. 3317, concernente la fissazione e delimitazione dei circondari delle comunità di culto israelitiche nel Litorale*, u: *Bollettino delle leggi ed ordinanze per il Litorale austro-illirico che comprende le contee principesche di Gorizia e Gradisca, il Margraviato dell'Istria e la città immediata di Trieste col suo territorio*, anno 1893, Trieste, 1894., 27. – 28.; 2.) *Naredba ministarstva za bogoštovlje i nastavu od 18. marta 1897. kojom se odregjuju granice djelovanja organa bogoštovne uprave u pogledu zakona o spoljašnjim pravnijem odnošajima izrelitske vjerozakonske družbe od 21. marta 1890.* (l. d. z. br. 57), br. 96, u: *List državnijeh zakona za kraljevine i zemlje zastupane u carevinskom vijeću*. Godina 1897. U Beču 1897., 467. – 468. Navedena je regulativa ostala na snazi na ovom teritoriju i nakon priključenja Kraljevini Italiji 1920., sve do donošenja novoga fašističkog zakonodavstva o ustroju židovskih vjerskih općina, tzv. Zakona Falco (*Legge Falco*), iz 1930./31. godine.

³JIM, Židovska općina Opatija, fasc. 1, *Statuten des Vereines zur Förderung einer israelitischen Kultusgemeinde in Abbazia*, str. 1; Bernard Nathan, *Iskaz*

⁴HR – DARI – 29 (Glavarstvo općine Volosko-Opatija), opći spis br. 6706/14; *Verordnung des k.k. Ministeriums für Kultus und Unterricht vom 17. Juni 1914 Zahl 2896, betreffend die Errichtung einer neuen israelitischen Kultusgemeinde im Küstenlande.*, br. 37, u: *Gesetze und Verordnungen der Landesbehörden für das österreichisch-illirische Küstenland*. Jahrgang 1914., Triest, 1915., 243. (URL:http://alex.onb.ac.at/kronlaendergesetze_lkt.htm/ALEX/Gesetze und Verordnungen der Landesbehörden für das österreichisch-illirische Küstenland, 1914, 26. II. 2010.)

⁵Sanja Simper, „Prilog demografiji opatijske židovske zajednice“, *Problemi sjevernog Jadrana* sv. 10, (gl. ured. Miroslav Bertoša), Rijeka, 2009., 13.

Vlasti su tada, neposredno nakon ulaska fašističke Kraljevine Italije u Drugi svjetski rat na strani nacističke Njemačke, 10. lipnja 1940., u interesu vojne i unutarnje sigurnosti primijenile administrativnu odredbu o uhićenju i internaciji državljana neprijateljskih država u logore i općine izvan mjesta njihova prebivališta.⁶ Njezinom su provedbom bili pooštreni progoni Židova, osobito stranaca i apatrida, koji su zakonski bili sankcionirani već 1938. godine.⁷

Prvi protužidovski zakoni, o Židovima strancima⁸ i udaljavanju Židova iz školstva,⁹ proglašeni su u rujnu 1938. godine. Temeljnim Odredbama za zaštitu talijanske rase iz studenoga 1938.,¹⁰ Židovima je zabranjeno sklapanje mješovitih brakova, posjedovanje poduzeća od nacionalnog interesa ili s više od 100 zaposlenih, zemljišta i zgrada u vrijednosti iznad utvrđenih ograničenja, držanje nežidovske kućne posluge i, konačno, biti djelatnicima državnih civilnih i vojnih uprava. Tijekom 1939., objavljena je zakonska normativa prema kojoj su za Židove uvedena ograničenja vlasništva nad nepokretnom imovinom te u proizvodnoj i trgovačkoj dje-

---

⁶Carlo Spartaco Capogreco, *I campi del duce. L'internamento civile nell'Italia fascista (1940-1943)*, Torino 2004., 61., 91.; Carlo Spartaco Capogreco, „Per una storia dell'internamento civile nell'Italia fascista (1940-1943)“, *Italia 1939-1945. Storia e memoria, vita e pensiero*, (glavni urednik A. L. Carlotti), Milano 1996., 531-532.; Klaus VOIGT, „L'internamento degli immigrati e dei profughi ebrei in Italia (1940-1943)“, *La legislazione antiebraica in Italia e in Europa. Atti del Convegno nel cinquantenario delle leggi razziali*, Rim 1989., 57.

⁷O protužidovskim progonima u fašističkoj Kraljevini Italiji (1938.-1943.) te u vrijeme nacističke okupacije dijelova Italije (1943.-1945.), navodi se temeljna bibliografija: Renzo de Felice, *Storia degli ebrei italiani sotto il fascismo*, Torino 1993.; Michele Sarfatti, *Gli ebrei nell'Italia fascista. Vicende, identità, Persecuzione*, Torino 2007.; Enzo Colotti, *Il fascismo e gli ebrei. Le leggi razziali in Italia*, Rim, 2003.; *La menzogna della razzadocumenti e immagini del razzismo e dell'antisemitismo fascista*, Bolonja 1994.; posebno izdanje o fašističkom antisemitskom zakonodavstvu, te administrativnoj normativi objavljeno o pedesetogodišnjici proglašenja, u: *La Rassegna Mensile di Israel, 1938: le leggi contro gli ebrei*, vol. LIV, nn. 1-2 (gennaio - agosto 1988), (gl. ured. Michele Sarfatti), Rim 1988.; *La legislazione antiebraica in Italia e in Europa, Atti del Convegno nel cinquantenario delle leggi razziali*, Camera dei deputati, Rim 1989., i dr.

⁸R. D. L. del 7 settembre 1938, n. 1381, *Provvedimenti nei confronti degli ebrei stranieri*, u: *Gazzetta Ufficiale* (dalje: G.U.) del 12 settembre 1938, n. 208.

⁹R. D. L. 5 settembre 1938, n. 1390, *Provvedimenti per la difesa della razza nella scuola fascista*, u: *G.U.* del 13 settembre 1938, n. 209.

¹⁰R. D. L. 17 novembre 1938, n. 1728, *Provvedimenti per la difesa della razza italiana*, u: *G.U.* del 19 novembre 1938, n. 264.

latnosti.¹¹ Posebnim zakonima u području rada i zapošljavanja, određeno je brisanje Židova iz registra pretežnog broja zvanja koja su otada mogli obavljati jedino prema židovskim klijentima.¹² Židovi koji su bili osobito zaslužni za državu, mogli su ostvariti tzv. diskriminaciju, no njome su bili izuzeti tek iz manjeg broja zabrana.¹³ Fašistički protužidovski zako-

¹¹R. D. L. 9 febbraio 1939, n. 126, *Norme di attuazione ed integrazione delle disposizioni di cui all'art. 10 del R. D. L. 17 novembre 1938, n. 1728, relative ai limiti di proprietà immobiliare e di attività industriale e commerciale per i cittadini italiani di razza ebraica*, u: *G.U.* dell'11 febbraio 1939, n. 35.

¹²L. 29 giugno 1939, n. 1054, *Disciplina dell'esercizio delle professioni da parte dei cittadini di razza ebraica*, u: *G.U.* del 2 agosto 1939, n. 179.

¹³*Odredbama za zaštitu talijanske rase* od 17. studenog 1938., čl. 14.–16., regulirana je i mogućnost dodjele, na zahtjev, djelomičnog izuzeća od progona, tzv. diskriminacije, određenim kategorijama „zaslužnih“ Židova talijanskih državljana, odnosno, članovima njihovih obitelji do drugoga koljena, a mogli su je zatražiti i Židovi u srodstvu s „arijevcem“, koji je imao utvrđene uvjete. Kategorije „zaslužnih“ kojima je mogla biti dodijeljena ova povlastica, činile su sljedeće osobe: a) članovi obitelji poginulih u talijanskim ratovima, Libijskom, Svjetskom, Etiopskom i Španjolskom, kao i poginulih za fašizam; b) oni koji se nalaze u jednoj od sljedećih okolnosti: 1) bogalji, invalidi, ranjenici, ratni dobrovoljci ili odlikovani za hrabrost u Libijskom, Svjetskom, Etiopskom, Španjolskom ratu; 2) borci u Libijskom, Svjetskom, Etiopskom, Španjolskom ratu, koji imaju barem križ za ratne zasluge; 3) bogalji, invalidi, ranjenici zbog fašizma; 4) učlanjeni u Nacionalnu Fašističku Stranku u godinama 1919.–20.–21.–22. i u drugoj polovini 1924. godine; 5) riječki legionari; 6) oni kojima su dodijeljene izuzetne počasti koje se odnose na čl. 16. U slučajevima predviđenim sl. b), povlastica je mogla biti prenesena na članove porodice osoba ovdje navedenih, iako su prethodno preminule. Ishodovanje ove povlastice, koju je trebalo službeno zatražiti do 30. ožujka 1939., u stvarnosti je značilo: prema odredbama od 17. studenog 1938., *Odredbe za zaštitu talijanske rase*, mogućnost posjedovanja gradskih zgrada, zemljišta, poduzeća (i njihova upravljanja), iznad granica limita utvrđenoga za ostale (prvotno i pravo služenja vojne službe te zaposlenja u osiguravajućim poduzećima, što je kasnije poništeno); prema odredbi od 15. studenoga 1938., *Objedinjavanje i koordiniranje u jedinstveni tekst otprije objavljenih propisa za obranu rase u talijanskoj školi*, mogućnost ostvarenja prednosti pri zapošljavanju u osnovnim i srednjim školama utemeljenim za djecu „židovske rase“; prema odredbi od 29. lipnja 1939., *Disciplina obavljanja slobodnih zvanja građana židovske rase*, mogućnost obavljanja zvanja novinara, ljekarnika, odvjetnika, liječnika, ginekologa, računovođe, agronoma, itd., također i s klijentima arijevcima, ali ne u javnim ustanovama i u poduzećima s ne-Židovima. O dodjeli ove povlastice na temelju diskrecijskoga prava, ali često povezano s korupcijskim epizodama, odlučivalo je posebno povjerenstvo pri Ministarstvu unutarnjih poslova. (Usporedi: Ilaria Pavan, „Definire, segregare espropriare. Il decreto legge del 17 novembre 1938“, *La Rassegna mensile di Israel, numero speciale in occasione del 70° anniversario dell'emanazione della legislazione antiebraica fascista*, vol. LXXIII – n. 2. maggio – agosto 2007., (gl. ured. Michele Sarfatti), Firenze 2008., 191.–192.; Michele Sarfatti, *Gli ebrei*, 2007., 178.; Michele Sarfatti, „I caratteri principali della legislazione antiebraica in

ni kojima su utvrđeni modaliteti progona u različitim područjima života, objavljeni su do 1942., a mnoge su zabrane uvedene i administrativnim putem,¹⁴ odredbama i okružnicama državnog aparata, kojima je za Židove i pored zakonskih odredaba bio uveden niz zabrana i isključenja u različitim područjima društvenoga života.¹⁵

Italia (1938–1943)“, *Antisemitismo in Europa negli Anni Trenta. Legislazioni a confronto* (gl. ured. Anna Capelli, Renata Broggin), Milano 2001., 203. – 204.)

¹⁴Sanja Simper, „Od emancipacije do Holokausta. Židovi u Rijeci i Opatiji, 1867.–1945.“, katalog izložbe, (gl. ured. Ervin Dubrović), Muzej grada Rijeke, 21. svibnja–21. lipnja 2013., Rijeka 2013., 12.–15.; Sanja Simper, „Rijeka: kamenje spoticanja. Sjećanje na stradale sugrađane“, *Ha-Kol glasilo židovske zajednice u Hrvatskoj*(Zagreb), br. 130, svibanj–lipanj 2013, 33.–34.

¹⁵Razumijevanje obilježja fašističkih protužidovskih progona upotpunjuje poznavanje normativne produkcije administrativnoga tipa. Ponekad su okružnice, propisi-ma o uvođenju mjera, prethodile donošenju zakonskih odredaba. Neke su se okružnice ograničavale na detaljnije objašnjenje primjene određenih zakonskih odredaba ili njihovo usklađivanje s otprije važećim zakonima. U nekim su slučajevima imale za svrhu ublažiti učinak zakonske mjere, ograničavanjem širine ili odgađanjem datuma njezina izvršenja. Međutim, u većini slučajeva okružnice su otežavale učinak zakonskih odredaba ili su, uvođenjem novina i proširenjem režima progona čak zamjenjivale sam zakon. Iznenađuje brojnost i težina mjera progona, usvojenih administrativnim putem, kojima su Židovi, osim zabranama donesenim zakonskim putem, na ovaj način bili izloženi. Neke od okružnica raznih ministarstava bile su sljedeće: okružnica iz kolovoza 1938., kojom je zabranjeno zapošljavanje židovskih nastavnika u osnovnim i srednjim školama; okružnica iz lipnja 1940., kojom je uvedena mjera internacije talijanskih Židova antifašista i stranih Židova državljana onih država s kojima Italija nije bila zaraćena, ali koje su primjenjivale protužidovsko zakonodavstvo; okružnica iz svibnja 1942., kojom je uvedena mjera civilne radne obveze za Židove. Okružnicom od 19. listopada 1938., Židovi su bili pogođeni u svojim vjerskim pravima, njome je bilo zabranjeno klanje životinja prema tradicionalnim vjerskim propisima. Brojnim okružnicama iz razdoblja 1938.–1942., Židovi su bili ograničeni u obavljanju svojih gospodarskih djelatnosti, osobito u području trgovine te im je nametnuto bezbroj zabrana ili su im uskraćena prava. Primjerice, uskraćena im je dozvola za vožnju trgovačkih vozila; dozvola za amatersko ribarenje; dozvola za nošenje oružja; dozvola za rudarska istraživanja; posjedovanje radio aparata. Židovi nisu mogli biti upravitelji i portiri u kućama nastanjenim „arijevcima“; nisu mogli biti članovima kooperativa; nisu mogli pilotirati zrakoplovima. Židovska poduzeća se nisu mogla reklamirati u nacionalnome tisku. Židovi nisu mogli objavljivati smrtonovice; nisu mogli biti uvedeni u telefonske imenike; nisu se smjeli zaticati u primorskim ili planinskim ljetovalištima, hotelima i svratištima. Nisu mogli sudjelovati u radu kulturnih i sportskih udruga; nisu mogli biti partneri u pokrajinskim agrarnim konzorcijima. Zabranjen im je bio ulaz u lokale gdje se obavljaju aukcijske prodaje; židovskim nastavnicima je zabranjeno zapošljavanje u privatnim školama ili bilo kakva didaktička djelatnost u kojoj bi bili uključeni arijevcima. Židovima je bio zabranjen pristup u javne biblioteke, kao i „osobama nearijevske rase“. Bračnim parovima „židovske rase“ uskraćeni su bračni zajmovi,

Primjena ovih zakona bila je sveobuhvatna i sustavna: Židovi su udaljeni iz vojske, izbačeni s radnih mjesta, iz Fašističke stranke i njezinih organizacija, iz kulturnih i sportsko-rekreativnih društava. Nastojalo se poništiti sve što bi svjedočilo o nazočnosti Židova u javnom i društvenom životu, njihov je doprinos morao biti izbrisan u svakoj svojoj manifestaciji; više nisu smjele biti objavljivane njihove knjige, izvođeni kazališni komadi ili glazbena djela, ulice i institucije se više nisu smjele nazivati njihovim imenima.¹⁶

U Opatiji i tadašnjoj Fiume (danas Rijeci), uključenima u sastav talijanske administrativne oblasti Kvarnerska pokrajina (*Provincia del Carnaro*), u kojoj je uoči protužidovskih progona državnim popisom Židova 22. kolovoza 1938., provedenim prema rasnom kriteriju, evidentirano 1.743 osobe,¹⁷ svi segmenti fašističke protužidovske politike od početka su se strogo provodili. To je osobito došlo do izražaja u provedbi zakonske odredbe o Židovima strancima iz rujna 1938., čije će posljedice u lipnju 1940. otežati mjera civilne internacije Židova. Tome je u najvećoj mjeri pridonijela osjetljiva vojno-sigurnosna situacija u Pokrajini, uvjetovana pograničnim položajem u slavenskom okruženju i nazočnošću brojnoga slavenskog stanovništva, poglavito nakon ulaska Kraljevine Italije u rat u lipnju 1940. godine. Dodatni su čimbenik nesigurnosti, prema procjenama lokalnih vlasti, bili razmjerno brojni Židovi, osobito strani državljani, ali i talijanski državljani optanti u čiju su lojalnost dvojili. Stoga su ih nastojali udaljiti.¹⁸

čija bi dodjela, prema obrazloženju Ministarstva unutarnjih poslova, bila „u suprotnosti s duhom i ciljevima nedavnih odredaba koje je Režim usvojio za obranu talijanske rase“, itd. (Usporedi: Michele Sarfatti, „Documenti della legislazione antiebraica. Le circolari“, *La Rassegna mensile di Israel 1938: le leggi contro gli ebrei*, Vol. LIV – N. 1–2 gennaio–agosto 1988., (gl. ured. Michele Sarfatti), Rim 1988., 169.–198.; Michele Sarfatti, *Gli ebrei*, 2007., 205.–207.; Enzo Colotti, *Il fascismo*, 84.–86.)

¹⁶Sanja Simper, „Od emancipacije do Holokausta“, 15.; Sanja Simper, „Rijeka: kamenje spoticanja“, 34.

¹⁷Od toga 1.386 u Rijeci i 357 u ostalim općinama, odnosno, 313 u općini Opatija i 30 u općini Lovran. (HR – DARI – 008, I – 1/E – 12, Censimento dei giudei 1938 – 1939, Censimento degli ebrei nella Provincia, 28. VIII. 1938.; za opć. Lovran, br. 3/Ris, 23. VIII. 1938.; za opć. Ilirska Bistrica, br. 12/Ris, 23. VIII. 1938.; za opć. Jelšane, br. 7/Ris, 23. VIII. 1938.; za opć. Matulji, br. 8/1938/Ris, 23. VIII. 1938.; za opć. Klana, br. 5/38/Ris, 23. VIII. 1938.; za opć. Prem, br. 3037, 23. VIII. 1938.; za opć. Knežak (..), 22. VIII. 1938.; za opć. Jablanica, br. 2378, 23. VIII. 1938.; za opć. Mošćenička Draga, br. 4013/38 – XII – 3 – 1, 23. VIII. 1938.; za opć. Materija, (..), 23. VIII. 1938.; za opć. Podgrad, (..), 23. VIII. 1938.)

¹⁸Sanja Simper, „Od emancipacije do Holokausta“, 16.

U Rijeci i Opatiji je primjenom Zakona o Židovima strancima, koji je osim zabrane prebivališta predviđao i opoziv talijanskog državljanstva stečenog poslije 1. siječnja 1919., do početka 1939. približno 500 osoba, odnosno, isto toliko obitelji izgubilo status talijanskih državljana. Svi su otada bili registrirani kao apatridi, a u pravnom smislu tretirani kao stranci.

Među njima je bilo čak 406 osoba koje su na temelju poslijeratnih mirovnih ugovora optirale za talijansko državljanstvo. Takva „proširena interpretacija“ u primjeni zakona, s posljedicama kakve nisu zabilježene nigdje drugdje u Italiji, bila je u suprotnosti s važećim međunarodnim pravom. Unatoč njezinu formalnom poništenju u listopadu 1939., čime je pogođenima bila otvorena mogućnost povrata državljanstva, ta je odredba ovdje, zbog nepovjerenja vlasti u lojalnost Židova do daljnjega ostala na snazi u slučaju pretežnoga broja pogođenih.¹⁹

Slijedom administrativne odredbe o internaciji državljana neprijateljskih država iz lipnja 1940., u Opatiji i Rijeci je tijekom noći 18. i ranojutarnjih sati 19. lipnja provedeno masovno uhićenje Židova, otprilike 250–260 muškaraca u dobi od 18. do 60. godine života. Izuzev stranih državljana, među kojima brojne izbjeglice iz europskih zemalja s antisemitskim zakonodavstvom, tada su bili uhićeni i mnogi stalno naseljeni Židovi kojima je primjenom odredbe protužidovskog zakonodavstva o Židovima strancima iz rujna 1938. do tada već bilo oduzeto talijansko državljanstvo, te su bili registrirani kao apatridi. Nakon višetjednog zatočenja u improviziranome zatvoru u osnovnoj školi Turnić (*Il Carcere Succursale di Torretta*) i gradskom zatvoru *Via Roma*, sedamdesetak riječkih i opatijskih Židova pretežno apatrida, koje su vlasti procijenile kao *opasne u području*, otpremljeno je, zajedno sa strancima, u internaciju koja je za mnoge potrajala do pada fašističkoga režima u ljeto 1943. godine. Najveća nazočnost riječkih Židova apatrida, uhićenih u lipnju 1940., zabilježena je u fašističkim logorima Campagna, Nereto, Notaresco i Tortoreto te Manfredonia.²⁰

Zbog ratnih je okolnosti i nedostatka radne snage u svibnju 1942. za sve Židove bila uvedena i civilna radna obveza koja je uključivala obavljanje različitih fizičkih poslova, ovisno o općini prebivališta.²¹

¹⁹Isti, 16.; Sanja Simper, „Rijeka: kamenje spoticanja“, 34.

²⁰Michele Sarfatti, *Gli ebrei nell'Italia fascista.*, 188.–189.; Antun GIRON, „Židovsko pitanje u općini Opatija (1938.–1945.)“, *Problemi sjevernog Jadrana*, sv. 7, (gl. ured. Milan Moguš), Rijeka–Zagreb 2000., 151.; Sanja Simper, „Od emancipacije do Holokaušta.“, 16.; Sanja Simper, „Rijeka: kamenje spoticanja“, 34.–35.

²¹Sanja Simper, „Od emancipacije do Holokausta.“, 16.

Primjena protužidovskog zakonodavstva u Rijeci i Opatiji do 1943. prouzročila je lišavanje Židova građanskih i političkih prava, društvenu i gospodarsku diskriminaciju, materijalno osiromašenje te potaknula znatno iseljavanje.²²

Bernard Nathan, prema podacima u osobnom policijskom dosjeu koje potvrđuju i njegovi navodi iz iskaza koji se objavljuje, izgubivši talijansko državljanstvo bio je registriran kao apatrid i zatočen u zatvoru na Turniću, te je kao „...neželjeni element u ovom osjetljivom pograničnom području...“, prema prefektovom nalogu od 28. lipnja 1940. interniran u Koncentracijski logor Campagna (*Il Campo di concentramento di Campagna*), u pokrajini Kampaniji, okrug Salerno.²³ Kasnije je sa statusom „slobodnog internirca“ bio preseljen u Lagonegro (Potenza), ali mu je zbog pogoršanja zdravlja i obiteljskih teškoća, 19. svibnja 1942., bilo dopušteno odsustvo za kojega je boravio u Opatiji. Nakon službenoga otpuštanja iz internacije prema nalogu Ministarstva unutarnjih poslova od 16. lipnja 1943. definitivno se vratio u Opatiju.²⁴ Tu je dočekaao kapitulaciju Kraljevine Italije u Drugom svjetskom ratu, te njemačku okupaciju i uspostavu nadzora u okviru novoutemeljene Operativne zone Jadransko primorje (*Operationszone Adriatisches Küstenland*), tijekom rujna i listopada 1943., u koju je bila uključena i Kvarnerska pokrajina u opsegu starih administrativnih granica iz 1941. godine.²⁵ Nakon blokade i zaplijene bankovnih pologa Židova krajem studenog 1943., uhićenja u racijama i deportacije preostalih Židova u logore smrti koje su početkom 1944., istovremeno s pljačkom njihove pokretne imovine te zapljenom poslovnih prostora, započele njemačke okupacijske vlasti u Opatiji, izbjegao je sklonivši se s obitelji u travnju 1944. u sjevernu Italiju, gdje je boravio do kraja rata. Po oslobođenju se, među malobrojnim preživjelim Židovima, vratio u Opatiju gdje je u neposrednom poraću nastojao obnoviti djelatnost židovske vjeroispovjedne općine. Međutim, ona se tada zbog masovnog stradavanja njezinih pripadnika u fašističkim i nacističkim progonima (1938.–

²²Sanja Simper, „Rijeka: kamenje spoticanja“, 35.

²³HR – DARI – 053, Dosje B. Nathana, u izvorniku: „...elemento indesiderabile in questa delicata zona di frontiera...“; JIM, Židovska općina Opatija, fasc. 1, Bernard Nathan, Iskaz

²⁴HR – DARI – 053, Dosje B. Nathana; JIM, Židovska općina Opatija, fasc. 1, Bernard Nathan, Iskaz

²⁵JIM, Židovska općina Opatija, fasc. 1, Bernard Nathan, Iskaz; HR – DARI – 053, Dosje B. Nathana. (O uspostavi i djelokrugu vlasti Operativne zone Jadransko primorje, usporedi: Antun Giron, „Židovsko pitanje“, 152.–156.)

1945.)²⁶ formalno gasi, a njezino područje dolazi pod nadležnost riječke židovske općine.²⁷ Posljednje godine života Bernard Nathan je proveo u Domu Zaklade Lavoslava Schwarz u Zagrebu; sahranjen je u obiteljskoj grobnici na opatijskom židovskom groblju.²⁸

Iskaz Bernarda Nathana o povijesti Židovske vjeroispovjedne općine u Opatiji, nastao na molbu Saveza jevrejskih opština Jugoslavije u Beogradu (dalje: SJOJ)²⁹ 1963., temeljni je izvor za povijest ove vjerois-

²⁶Iz općine Opatija vjerojatno je bilo deportirano 50 osoba, od kojih je pet osoba preživjelo. Podatak utvrđujemo temeljem usporedbe sljedećih izvora: navoda Antuna Girona, koji izrijeком utvrđuje 43 osobe iz popisa u izvornoj arhivskoj građi i Teodora Morganija, koji izrijeком navodi 48 osoba s prebivalištem u Opatiji, Voloskom, Ičićima i Lovranu; popisa 52 osobe koje se izrijeком navode, na temelju iskaza Bernarda Nathana, na spomeniku u spomen stradalih opatijskih Židova, podignutom 1955. na opatijskom židovskom groblju; podatka iz osobnog kartona opatijskog kompozitora Marcella Tyberga, u Anagrafskoj zbirci u Državnom arhivu u Rijeci (HR - DARI - 536 (Anagrafska zbirka), osobni karton Marcella Tyberga (Opatija)). (Usporedi: Antun Giron, „Židovsko pitanje“, 161.-163.; Teodoro Morgani, *Ebrei di Fiume e di Abbazia (1441-1945)*, Rim 1979., 147.

²⁷JIM, Židovska općina Opatija, fasc. 1, Bernard Nathan, Iskaz

²⁸The Central Archives for the History of the Jewish People Jerusalem - Hitachdut Oley ex-Yugoslavia The Eventov Archives (dalje: CAHJP - EA), B-234, Pismo Josipa Engela, predsjednika Jevrejske općine Rijeka Jakiru Eventovu, predstojniku i utemeljitelju Eventov-arhiva u Izraelu; predmet: Prikupljanje podataka za povijest Jevrejske općine u Rijeci, 4. XI. 1978. godine.

²⁹Savez jevrejskih opština Jugoslavije, Beograd, djelovao je od 1919. kao krovna organizacija jugoslavenskih židovskih općina, kada je u Osjeku na kongresu židovskih općina Kraljevine Jugoslavije osnovan pod imenom Savez jevrejskih veroispovjednih opština Jugoslavije. Osnovna mu je zadaća bila posredovanje u službenom komuniciranju između središnjih državnih vlasti i vjeroispovjednih općina. Nakon prekida svoje djelatnosti tijekom Drugoga svjetskog rata, Savez je nastavio s radom u studenom 1944., te je u sljedećem razdoblju na cjelokupnom području poslijeratne Jugoslavije postao pravnim nasljednikom brojnih ugašenih vjeroispovjednih općina, tako i Židovske općine Opatija, čije je područje uključeno u sastav Jugoslavije. Te se općine zbog masovnog stradanja njenih pripadnika i velikih materijalnih gubitaka tijekom nacifašističkih progona za Drugoga svjetskog rata, zbog objektivnih razloga, više nisu mogle obnoviti; ista je sudbina zadesila i Židovsku općinu Opatija. Savez je, kao zakoniti nasljednik i pravna osoba, preuzeo vlasništvo ugašenih vjeroispovjednih općina te ga u poslijeratnoj obnovi koristio kao temelj za obnoviteljske fondove. Savez je djelovao do 1991. kada se raspala SFR Jugoslavija te su na njenom državnom teritoriju nastale nove nacionalne države, čije su se židovske vjeroispovjedne općine, najprije hrvatske i slovenske, izdvojile iz Saveza. Od 1991., Savez zastupa isključivo srpske židovske općine, još uvijek pod jugoslavenskim imenom sve do 1996., kada se i formalno raspada. (Usporedi: Ari Kerkkänen, *Yugoslav Jewry Aspects of Post-World War II and Post-Yugoslav Developments*, Helsinki 2001., 21., 23., 40. - 42.; 112. - 123.; Mustafa Imamović, „Položaj Jevreja u Srbiji i Kraljevini Jugos-

povjedne općine te se uz kritičke napomene, ispravke i objašnjenja dana u bilješkama³⁰ prvi put objavljuje u integralnom obliku i prijevodu s njemačkog jezika. Temelji se na sjećanju i oskudnoj arhivskoj dokumentaciji Židovske općine Opatija preostaloj nakon ratnih pustošenja u kojima je devastirana zgrada njezinoga sjedišta, Villa Zora u Opatiji.

Nathanov pisani iskaz, koji je u prilogu navedene dokumentacije bio dostavljen SJOJ-u, danas je pohranjen u arhivu Jevrejskoga historijskog muzeja u Beogradu.

Prema saznanjima autorice, preslika Nathanova iskaza nalazi se u arhivu današnje Židovske općine Rijeka i Eventov-arhivu u Jeruzalemu, Izrael.³¹

Nathanov iskaz se sastoji od tri dijela: Uvoda (*Einleitung*), središnjeg dijela (*Die Geschichte der Israelitischen Kultusgemeinde von Opatija*) i Epiloga (*Nachtrag*). Uz uvodni osvrt na motive svog iskaza, Nathan je u središnjem dijelu opisao početke židovske prisutnosti i stvaranje institucionalnih temelja židovske zajednice u habsburškoj Opatiji krajem XIX. st., te nastanak i djelatnost židovske vjeroispovjedne općine od formalno-pravnog utemeljenja pod talijanskom upravom 1923. do gašenja neposredno nakon Drugoga svjetskog rata. U Epilogu, kao zasebnom poglavlju, datiranom 25. veljače 1964., Nathan je opisao rezultate svojih nastojanja oko razjašnjenja hebrejskog zapisa na donjem dijelu aron hakodeša³² iz opatijske sinagoge, ugrađenom nakon rata u spo-

---

slaviji", *Sefarad* 92: Zbornik radova (sa znanstvenog skupa), Sarajevo 11–14. IX. 1992., (gl. ured. Muhamed Nezirović), Sarajevo, 1995., 69–70.)

³⁰Uzimajući u obzir rezultate novije historiografije o povijesti židovske zajednice Rijeke i Opatije, te vlastitih istraživanja izvorne arhivske građe pohranjene u Državnom arhivu u Rijeci i nekim inozemnim arhivima, smatrali smo neophodnim, u bilješkama uz tekst koji se objavljuje, neke Nathanove navode koji su se pokazali netočnima ili nepotpunima ispraviti ili nadopuniti. Također smo nastojali, kad god je to bilo moguće, utvrditi osobna imena naznačena inicijalom uz prezime. Ona se u nekim bilješkama, budući da korištena arhivska građa potječe iz razdoblja talijanske uprave u Opatiji, uz izvorni oblik navode u zagradi i u talijaniziranom obliku.

³¹CAHJP – EA, B-234, Izvještaj Bernarda Nathana SJOJ-u, 1963. god. Presliku Nathanova iskaza je 1978. u prilogu svog pisma Jakiru Eventovu dostavio Josip Engel. Zahvaljujući susretljivosti današnjeg voditelja Eventov-arhiva, nedavno preminulog gospodina Zvi Lokera, drugu je presliku Nathanova iskaza autorica dobila na uvid.

³²Aron hakodeš, hebr., sveti kovčeg; ormar u sinagogi u kojem se čuvaju knjige Tore (Mojsijevo Petoknjižje). U zapadnim krajevima dijaspore nalazi se na istočnom zidu, u Izraelu na zidu koji je okrenut prema Jeruzalemu. Prekriven je parohetom (zastorom) od svile ili pliša. Naziva se i hehal.

menik stradalim opatijskim Židovima, kojemu je priložio kraći stručni elaborat (*Die hebräische Inschrift des Aron ha-Qodeschder früheren Synagoge in Opatija*,³³ *Jugoslavija*) njemačke povjesničarke umjetnosti Georgine Bán-Volkmar.

Nathanov iskaz nije nepoznat kao povijesni izvor. Prvi ga je fragmentarno koristio Teodoro Morgani u knjizi *Ebrei di Fiume e di Abbazia (1441–1945)* iz 1979.,³⁴ u kojoj je rekonstruirao povijest židovske zajednice u Rijeci i Opatiji, od vremena doseljenja prvih Židova do kraja Drugoga svjetskog rata, a ona je do danas ostala nezaobilazno polazište suvremenoj talijanskoj i hrvatskoj historiografiji u istraživanjima ove teme.³⁵ Međutim, nikada nije bio objavljen u cijelosti, stoga smo unatoč 50 godina od njegova nastanka to smatrali korisnim, budući da istraživanja židovske zajednice u Opatiji još uvijek nisu iscrpljena.

Pisani iskaz Bernarda Nathana o povijesti Židovske vjerske općine u Opatiji³⁶

Uvod

Ovaj uvod neka posluži kao objašnjenje zašto sam tek sada, u svojim poznim godinama, odlučio udovoljiti molbi Saveza³⁷ da opišem povijest Židovske općine Opatija³⁸ – njezin nastanak, postojanje i kraj.

³³U naslovu elaborata napisanom strojopisom, prvotno je napisano „u Rijeci“, a zatim ručno ispravljeno precrtavanjem te napisano „u Opatiji“.

³⁴Teodoro Morgani, *Ebrei di Fiume e di Abbazia (1441–1945)*, Rim 1979. (Teodoro Morgani, *Židovi Rijeke i Opatije (1441–1945.)*, Rijeka 2006.)

³⁵Irvin Lukežić, „Postanak židovske zajednice u Rijeci“, *Vjesnik Državnog arhiva u Rijeci*, sv. XL, (gl. ured. Goran Crnković), 1.–355., Rijeka 1998., 75.–115.; *Il tributo fiumano all'Olocausto*, Testi di Amleto Ballarini. Ricerche archivistiche, raccolta ed elaborazione dati a cura di N. Drenig, M. Gustincich, Lj. Karpowicz, M. Micich, F. Scalcione, M. Sole De Felice, Rim 1999.; Amir Muzur, *Opatija – Abbazia, itinerari za istraživače i radoznale*, Opatija – Rijeka 2001.; Antun Giron „Židovsko pitanje“; Silva BON, *Le Comunità ebraiche della Provincia italiana del Carnaro. Fiume e Abbazia (1924–1945)*, Rim 2004.; Sanja Dukić, „Origini e sviluppo della Comunità ebraica di Abbazia“, *L'Educazione spezzata. Scuole ebraiche a Trieste e Fiume durante le leggi razziali (1938–1943)*, (gl. ured. Tullia Catalan), Trst 2006., 97–116.; Sanja Simper, „Prilog demografiji“.

³⁶JIM, *Židovska općina Opatija*, fasc. 1. Bernard Nathan, *Pisani iskaz o povijesti Židovske vjerske općine u Opatiji*. Izvornik pisan njemačkim jezikom, u strojopisu; sadrži 15 listova, 15 stranica. Preveo s njemačkog jezika Boris Zakošek u srpnju 2007. godine.

³⁷Savez jevrejskih opština Jugoslavije u Beogradu.

³⁸Židovska općina Opatija, dalje: Općina.

Teško je držati nekrolog vlastitom životnom djelu, opisati nastanak jedne židovske zajednice, njezinu tegobnu borbu do uspjeha i, konačno, njezin kraj nakon višegodišnje izgradnje. Godine 1945., kada sam se nakon bijega od nacifašističkog uništenja s obitelji vratio u svoj zavičaj Opatiju, našao sam naš stan opljačkan. Nakon što sam kako tako sredio svoje domaćinstvo, prvo sam pomislio na to što se dogodilo s našom Općinom i njezinim još preostalim članovima? U jednako žalosnom stanju kao svoje kućanstvo zatekao sam i sve ostalo. Hram i njegova oprema bili su uništeni, a ono malo članova koji iz različitih razloga nisu mogli pobjeći, i koji su se još 1944. nalazili u Opatiji, SS³⁹ je u lipnju 1944. pokupio i najvećim dijelom likvidirao.

Kancelarijski namještaj Općine bio je opljačkan, a akti iz arhiva i rukopisi rasuti po podu, od kojih je jedan dio stanarima u zgradi hrama poslužio kao materijal za potpalu. Naišao sam samo na hrpu rasutih molitvenika, poderane rukopise, kaos. Pokupio sam ono za što sam vjerovao da može biti od koristi, bilo je toga malo, jer su upravo najvažnije podloge nedostajale. Nije bilo ugovora o kupnji groblja i zgrade, potvrda o uplati, blagajničkih knjiga niti zapisnika i zaključaka sjednica. Ono malo što sam prikupio je temelj za ovaj moj opis, sve drugo sastavljam po sjećanju. Posebno je žalosno što nedostaje plan groblja, u kojem su bila popisana sva tamo pokopana imena. Još bih samo primijetio da sam se pri opisivanju povijesti Židovske općine nužno morao dotaći i svoje djelatnosti s time u vezi, budući da sam od samog početka do kraja bio aktivan u njezinu radu te sam mogao pratiti tijek događaja i odgovarajuće tome opisati činjenice.

Već sam s 19 godina imao ambiciju organizirati opatijske Židove u jednu cjelinu, pojedince oduševiti za stvar te nakon toga sudjelovati u radu kao perovođa i „pogonska snaga“. Nadam se da će ovo moje izvješće ostati sačuvano kao uspomena na veliki trud oko osnivanja jedne male, ali uzorno funkcionirajuće, židovske općine.

Opatija, prosinac 1963. godine

Bernard Nathan

---

³⁹SS (*Schutzstaffel*) – Zaštitni odjel. Jedna od glavnih nacističkih organizacija.

str. 1.

POVIJEST OPATIJSKE ŽIDOVSKJE VJERSKE OPĆINE

Godine 1892., kada je austrijsko Društvo južnih željeznica,⁴⁰ osnivač lječilišta Opatija,⁴¹ podiglo zgradu Bazara Mandria, doselile su se prve židovske obitelji u Opatiju. Poimence: Heinrich Gelles sa ženom i dvojičom sinova, Julius Kadisch s majkom, Josef Nathan sa ženom i sinom, Dr. Martin Szigeti sa ženom i kćerkom, Moritz Tipograf. Poslovni ljudi, knjižar, urar i liječnik skrasili su se ondje kako bi izgradili svoju egzistenciju. Gore imenovani imali su svoje lokale u novoizgrađenoj zgradi s kolonadama, a stanove odmah do nje, u zgradi izgrađenoj za tu svrhu. Tamo su također bili pošta i ljekarna.

U narednim godinama, kada su se turizam i lječilište još više razvili, broj Židova se znatno povećao. Međutim, dugo godina nije bilo nikakvog zajedništva budući da nisu postojale židovske institucije. Židovi iz Opatije nisu mogli biti primljeni u židovsku općinu obližnje Rijeke,⁴² jer je Rijeka bila mađarsko područje, a Opatija je bila u Istri i time austrijska zemlja.⁴³ U državnom pravnom smislu su Židovi koji su prebivali u Opatiji pripadali Tršćanskoj židovskoj općini.

Jedan naoko nevažan događaj iz 1898. probudio je samosvijest tada već priličnog broja židovskih stanovnika Opatije te ih potakao na okupljanje i ujedinjavanje.

⁴⁰Cesarsko-kraljevsko privatno Društvo južnih željeznica iz Beča (*Südbahn-Gesellschaft*) koje od sredine XIX. stoljeća ima koncesiju za građenje i eksploataciju pruga.

⁴¹Društvo južnih željeznica iz Beča 1882. otkupljuje u Opatiji Villu Angiolinu, zajedno s parkom te velikim kompleksom gradilišta uz morsku obalu. Ovaj je događaj označio početak sustavne izgradnje i formiranja Opatije što je imalo za posljedicu njezino pretvaranje u atraktivno zimovalište i lječilište koje će prema Zemaljskom zakonu o klimatskim lječilištima 1889. biti službeno proglašeno prvim morsko-klimatskim lječilištem na Jadranu.

⁴²Židovska općina Rijeka (*Comunità isrelitica di Fiume*)

⁴³Nakon zaključenja Austro-ugarske nagodbe 1867., Austro-Ugarska Monarhija se sastojala od dviju državno-pravnih jedinica združenih zajedničkom vladom i zajedničkim poslovima: austrijske, u čijem je sastavu bila Opatija i ugarske, u kojoj se nalazila tadašnja Rijeka. Opatija je bila dio Krunovine austro-ilirsko primorje (*Das österreichisch-illyrische Küstenland*) – poznatije kao Primorje, *Küstenland* ili *Litorale* – koja se sastojala od grada Trsta i njegova teritorija, grofovija Gorice i Gradiške te Markgrofovije Istre s kvarnerskim otocima. U pogledu zemaljske i upravne pripadnosti, prema austrijskom pokrajinskom zakonu od 23. studenoga 1868., bit će sastavni dio općine Volosko koja 1910. mijenja ime u općina Volosko-Opatija. Općina je bila podređena Kotarskom poglavarstvu Volosko, odgovornom političkim i upravnim tijelima Markgrofovije Istre. Ovakav će se sustav s modifikacijama za Prvoga svjetskog rata zadržati do raspada Austro-Ugarske Monarhije 1918. godine. (Usporedi: Boris Zakošek, *Povijest opatijske vlasti*, Opatija 2006., 10.–13.)

Oduvijek je u Opatiji postojalo jedno opće groblje na kojem su se, iako je ono bilo u konfesionalnom smislu kršćansko, pokapali svi umrli bez razlike. To groblje je za brzo rastuće mjesto postalo premalo, pa je gradska vlast odlučila urediti jedno veliko groblje koje bi odgovaralo potrebama. Objavljen je natječaj za gradnju koji je glasio otprilike ovako: „1. Jedna X m² velika parcela za katolike, 2. Jedna X m² velika parcela za protestante, 3. Jedna X m² velika parcela na krajnjem rubu groblja za nevjernike i samoubojice.“

Ta objava, u kojoj se nas Židove označavalo kao nevjernike, bila je povod za održavanje skupštine jedne grupe opatijskih Židova na kojoj je izražen protest zbog takvog uvredljivog nazivanja naše religije. Tada je donesen i zaključak da se osnuje odbor u svrhu zajedničkog nastupa.

Broj tada u Opatiji prebivajućih Židova bio je narastao na 60 do 70 duša i osnivanje religioznih institucija postala je nužnost. To je bilo preporučljivo i s gledišta interesa turizma, obzirom da je među lječilišnim gostima bio i velik broj Židova. Na drugoj skupštini, sazvanoj nedugo nakon toga, osnovan je Privremeni odbor, čiji je predsjednik postao Dr. Martin Szigeti, liječnik. Ja, kao najmlađi na tom skupu, izabran sam za perovođu i tako je počela moja djelatnost tajnika, koju sam vršio do konstituiranja židovske općine 1922. godine.⁴⁴ Ta druga skupština, na koju je bio pozvan i tadašnji rabin tršćanske općine, održala se u ritualnom Pansionu Breiner.⁴⁵

Tom prilikom odlučeno je da se osnuje „Društvo za promicanje jedne izraelićanske vjerske općine u Opatiji“, [*Verein zur Förderung einer israelitischen Kultusgemeinde in Abbazia*, op. prev.]⁴⁶ te sastavi statut koji će se podastrijeti nadležnom ministarstvu na odobrenje.

Također je, kao primarno, odlučeno da se poradi na gradnji židovskog groblja te je zaključeno da se u tu svrhu krene s prikupljanjem novčanih sredstava. Društvo je također dobilo zadatak brinuti se za organizaciju bogoslužja na velike blagdane te za održavanje vjerskog obreda tijekom sahrane preminulih u Opatiji.

⁴⁴Židovska općina Opatija je nakon službenog odobrenja njezina Statuta u prosincu 1922. konstituirana u veljači 1923. godine.

⁴⁵U Pansionu Breiner je za potrebe židovskih posjetioca, ali i lokalnog židovstva djelovala sinagoga, a u redovnoj ugostiteljskoj ponudi su bila i košer (kašer) jela, tj. jela načinjena u skladu s vjerskim propisima.

⁴⁶Društvo za promicanje jedne izraelićanske vjerske općine u Opatiji, dalje: Društvo.

str. 2.

Najprije, Odbor je sastavio proglas kojim je upozorio na nužnost postojanja židovskog groblja te pozvao istovjernike da u tu svrhu Odboru /Društvu/ pomognu svojim priložima. Uz proglas je bio priložen jedan sabirni arak, u kojem je, uz poklonjeni iznos, stajao i potpis donatora.

Ti sabirni arci predani su potom izabranim članovima kako bi započeli s prikupljanjem priloga u krugu svojih poznanika.

Većina je u tim aktivnostima imala uspjeha. Treba spomenuti Sigmunda Kurza, kasnije predsjednika Društva, koji je u Beču u širokom krugu svojih poznanstava te kod bankarske kuće Rotschild imao znatnog uspjeha. Dr. Josef Glück u Budimpešti i Adolf Freud u Karlsbadu su također polučili dobar uspjeh. Nažalost je bilo i neuspjeha. Tršćanski rabin Brett-holz⁴⁷ preuzeo je svesrdno na sebe zadaću prikupljanja priloga u Trstu, gdje je bilo posebno puno bogatih pripadnika židovske općine. Rabin je preuzeo zadaću ali mi od njega nikada, unatoč višekratnim pozivima, nismo dobili obračun i još manje nešto od prikupljenih prinosa. Nedugo nakon toga taj je rabin od općine Trst dobio otkaz. Jednako neuspješno bilo je prikupljanje u Pansionu Breiner u kojem su boravili dobro situirani židovski lječilišni gosti i koji bi sigurno za jednu takvu korisnu stvar, da ih se na to pozvalo, dali svoj prinos. Međutim, to se propustilo učiniti. Prilikom bogoslužja, koje se tamo održavalo svake subote, donacije je prikupljao samo tamo uposleni šohet⁴⁸ koji je predvodio molitve, ne mareći za koju svrhu su one služile. Također nikada nije bilo dozvoljeno da među lječilišnim gostima prikupljanje za gradnju židovskog groblja obavi neko od naših izaslanika.

Statut Društva predan je na odobrenje 1905., međutim, Namjesništvo u Trstu⁴⁹ potvrdilo ga je tek 1911. godine. U međuvremenu, ja sam s gradonačelnikom Stangerom⁵⁰ pregovarao oko kupnje zemljišta za

⁴⁷Usher Brettholz (Sisak, 1875.–Lavov, 1930.), zamjenik nadrabina Židovske općine Trst 1903.–1911. godine (Usporedi: Angelo M. Piatelli, „Repertorio biografico dei rabbini d’Italia dal 1861 al 2011, *La Rassegna Mensile di Israel* 76, 1–2 (2010), Firenca, 2011., 185–256)

⁴⁸šohet – muškarac stručan i ovlašten za klanje peradi i većih životinja, u skladu s propisima šehite, halahičkih propisa o klanju životinja za hram.

⁴⁹Namjesništvo (*K. K. Statthaltereie – Präsidium, Luogotenenza*) sa sjedištem u Trstu, od 1850. najviše upravno tijelo Primorja na čelu s namjesnikom (*Statthalter, Luogotenente*) (Usporedi: B. Zakošek, *Povijest opatijske vlasti*, 10.–13.)

⁵⁰Dr. Andrija Stanger (Volosko, 1853.–1934.), odvjetnik, narodnjak, opatijski općinski zastupnik od 1888. i gradonačelnik (1895.–1914.) te zamjenik zemaljskog poglavara (1895.–1908.).

gradnju planiranog groblja. Tadašnji zastupnici gradske općine jako su nam izašli u susret te sam uspio pod povoljnim uvjetima, uz malu kaparu i mogućnost obročne otplate, za Društvo steći zemljište veličine oko 3.000 m². Zemljište se prostiralo u nastavku općinskog groblja, međutim bilo je potpuno neuređeno, stjenovito i strmo, tako da je uređenje i ograđivanje kamenim zidom iziskivalo velike troškove.

Nakon što je bio potpisan ugovor s jednim građevinskim poduzetnikom gradnja ogradnog zida započela je 1908. godine. Gradnja je također trajala dugo, budući da se moglo raditi samo brzinom kojom su doticala novčana sredstva Društva. Plan groblja je predviđao najprije uređenje jedne donje terase, potom druge i treće terase, i tek kasnije kada bi se prikupila dostatna sredstva, gradnju potrebne mrtvačnice. Prva terasa, koja i danas još kao takva služi svojoj svrsi, bila je dovršena i spremna za pokapanja tek 1912. godine. Kao prva je pokopana Henriette Kadisch.

Društvo za osnivanje židovske vjerske općine u Opatiji konstituirano je nakon odobrenja statuta 1911. godine. Izabrani su predsjednik Sigmund Kurz, blagajnik Moritz Tipograf, tajnik Bernard Nathan te članovi uprave: Mihael Sternbach,⁵¹ Dr. Josef Glück, G. Kerber, S. Kohn te drugi čijih imena se ne sjećam.

Društvo je sada bilo u stanju na legalan način baviti se svojim poslom. Na blag dane je organizirano bogoslužje i za to bi uvijek bio unajmljen jedan veći prostor te iz Rijeke pozvan predvodnik molitve. Također, imali smo dogovor s Hevra kadišom⁵² iz Rijeke da nam u slučaju smrtnog slučaja njihovi dužnosnici budu na raspolaganju. U slučaju smrti lječilišnog gosta, što se češće događalo, Društvo je također interveniralo. Pri stojbe koje su tako prikupljene Društvu su dobro dolazile kako bi se moglo nastaviti s radovima na groblju.

---

⁵¹Mihael A. Sternbach, ljekarnik, rodом iz Poljske koji je u Opatiji imao u najmu ljekarnu. Bio je otac uglednog znanstvenika, Lea Henryka Sternbacha (Opatija, 1908.–Nutley, New Jersey, 2005.), koji je radeći od 1940-ih za uglednu farmaceutsku tvornicu *Hoffmann-La Roche* u Švicarskoj i SAD-u stekao međunarodni ugled otkrićem lijekova za umirenje *benzodiazepina*, među kojima je najpoznatiji bio *Valium*. (Usporedi: Sanja Simper, „Dr. Leo H. Sternbach's childhood in Opatija“, *AMHAActa Medico-Historica Adriatica* 2007;5(1), (gl. ured. Ante Škrobonja), Rijeka 2007., 91.–103.)

⁵²hevra kadiša, aramejski: sveto društvo; bavi se pranjem preminulih i pokopom; jedna od osnovnih ustanova svake židovske zajednice

str. 3.

Sastavljanje statuta, koga je, u duhu zakonâ važećih za židovske vjerske općine u Austriji, trebalo prilagoditi situaciji i mjestu, trajalo je također dosta dugo. Godine 1912. on je posredstvom Namjesništva u Trstu predan na odobrenje nadležnom ministarstvu u Beč, a to je najtoplije pozdravila i Židovska vjerska općina u Trstu.

Godine 1915. statut je konačno bio odobren⁵³ pa je sada c.k.⁵⁴ Kotarsko poglavarstvo pozvalo Društvo da se, sukladno njemu, provedu izbori. To je spriječilo izbivanje svjetskog rata u srpnju 1914., budući da je većina muških članova židovske općine bila unovačena za ratnu službu. Vodstvo Društva zahtijevalo je stoga odlaganje konstituiranja do završetka rata.

Tijekom ratnih godina vodstvo Društva preuzela su gospoda M. Sternbach,⁵⁵ ljekarnik, i M. Tipograf.⁵⁶ Budući da sam 1916. kao vojnik bio raspoređen u vojno obavještajnu službu u Opatiju mogao sam nastaviti sa svojom djelatnošću u Društvu. U tim ratnim vremenima uspijevalo nam je za velike blagdane održavati bogoslužje koje su posjećivali mnogi lječilišni gosti i vojnici. U opatijskoj vojnoj bolnici bilo je u to vrijeme puno bolesnih vojnika Židova.

U studenom 1918. naše je područje zaposjela Italija te ga pripojila nakon Mira u S. Germainu.⁵⁷ Članovi regrutirani za ratnu službu i njihove obitelji postepeno su se vraćali pa smo tako konačno mogli razmišljati o konstituiranju opatijske židovske općine. Naš statut, izvorno sastavljen na njemačkom jeziku, morao je prvo biti preveden na talijanski te ga je potom 1922. talijanska vlada potvrdila.⁵⁸

⁵³Statut Židovske općine Opatija je bio odobren 1914. godine (vidi bilj. 4).

⁵⁴Kratica za Carski i kraljevski.

⁵⁵Mihael A. Sternbach

⁵⁶Moritz Tipograf

⁵⁷Versajski Ugovor o miru s Austrijom ili Mirovni sporazum u Saint-Germainu. Nakon razdoblja talijanske okupacije 1918., okružje Volosko-Opatija je formalno-pravno postalo dijelom državnog teritorija Kraljevine Italije nakon ratifikacije Rapallskog ugovora između Kraljevine SHS i Kraljevine Italije iz 1920., a ne Ugovora o miru s Austrijom u Saint-Germainu iz 1919. godine. (Usporedi: Ester Capuzzo, *Dal nesso asburgico alla sovranità italiana*, 65.; Erich Zöllner, Therese Schüssel, *Povijest Austrije*, Zagreb 1997., 293.-294.; URL: <http://www.versailer-vertrag.de/svsg.htm>, 8. III. 2012.).

⁵⁸Statut novoutemeljene Židovske općine Opatija potvrdila je Prefektura Julijske krajine u Trstu Dekretom od 12. prosinca 1922., br. IV Culto 44806/2637 (JIM, Židovska općina Opatija, fasc. 2, *Statuti della Comunità israelitica di Abbazia*; HR – DARI – 008; I – 11– 7/b Comunità israelitica e unione israelitica ortodossa di Abbazia /1934 – 1942/, br. 3803/28).

Konstituiranje Općine provedeno je iste godine i rezultati izbora su pokazali: predsjednik Mihael Sternbach, dopredsjednik Bernard Nathan, blagajnik Leopold Büchler; članovi uprave su postala gospoda: Moritz Gelles, Dr. Josef Glück, Dr. Jakob Kurz, Bernardo Weiss, Salamon Stern, N. Lang, Bernard Mühlrad, Salamon Lamm, Koloman Farkas, Moritz Tipograf i Franz Sterk.

Djelatnost novoosnovane Općine započela je s rješavanjem pitanja trajnog prostora za bogoslužje i službenika koji bi obavljao nužne funkcije. Pitanje prostora bilo je najteže, budući da ni jedan odgovarajući lokal nije stajao na raspolaganju. Tako smo se morali zadovoljiti s provizornim rješenjem koje nam se nudilo. Putem natječaja objavljenog u novinama uspjeli smo doći do kantora,⁵⁹ koji je ujedno bio i predvodnik molitve, tj. šohet. Osim toga je i poučavao djecu, inkasirao poreze, itd. Leo Haus odgovarao je svim tim zahtjevima. Budući da nam je za bogoslužje na šabat⁶⁰ na raspolaganju stajao samo jedan mali prostor, morali smo za velike blagdane unajmljivati hotelsku dvoranu. Unatoč tome što smo se stalno morali seljakati, bogoslužja su zadovoljavala brojne pobožne posjetitelje.

Predsjednik Sternbach⁶¹ napustio je Opatiju 1924. godine kako bi u Krakovu preuzeo jednu ljekarnu. Tako sam ja došao na njegovo mjesto predsjednika i voditelja svih poslova, koje sam sve ove godine ionako obavljao kao tajnik.

Predvodnik molitve L. Haus⁶² je 1926. također napustio svoje mjesto kako bi u Veneciji preuzeo dužnost šoheta. Slijedile su godine velike zabrinutosti oko očuvanja onoga s čime se već bilo započelo.

Moje misli zaokupljala je gradnja hrama i, kako bih je ostvario, nastojao sam za to pribaviti odgovarajuće zemljište. Uskoro sam to i ostvario. U središtu Opatije, na dobrom položaju, kupili smo od arhitekta Neuhauslera⁶³ po povoljnoj cijeni jedan teren od oko 1.000 m². Sada smo se

---

⁵⁹kantor (hazan) – predmolitelj; stojeći ispred podija u sredini sinagoge za kojim se stoji pri javnom čitanju Tore, on naglas i s melodijom čita neke molitve za okupljene i u njihovo ime.

⁶⁰šabat – subota; izbjegavanje djelovanja; sedmi dan u tjednu, sveti dan odmora za židovski narod. Zapovijed o čuvanju šabata određena je u Deset zapovijedi, jer je sedmog dana Bog prestao sa svojom stvaralačkom djelatnošću; na šabat je zabranjeno obavljati 39 različitih djelatnosti. Šabat odražava vjerske, čovjekoljubive i društvene vrijednosti židovstva.

⁶¹Mihael A. Sternbach

⁶²Leo Haus

⁶³Sandor (Alessandro) Neuhausler, arhitekt

morali potruditi oko realizacije gradnje hrama i meni je na pamet pala ideja da se u tu svrhu organizira sabirna akcija među židovskim općinama u Italiji.

Kako bi se s akcijom uspješno započelo zamislio sam sljedeće: godine 1925. obilježavao je kralj Vittorio Emanuele III. 25. obljetnicu svoje vladavine te sam tako cijelu akciju nazvao „Gradnja jubilarnog hrama V.E. III.“

str. 4.

Talijanske vlasti dale su za gradnju potrebne dozvole, a ing. Geza Angyal je izradio projekt za jednu dostojanstvenu građevinu, vrlo impozantnu.⁶⁴

U mjesecu siječnju 1926. upriličeno je, u nazočnosti provincijskog prefekta⁶⁵ i drugih autoriteta, svečano polaganje kamena temeljca za hram. Rabin Zoller⁶⁶ iz Trsta održao je dojmljiv govor, a potom su na dobro posjećenom banketu održani i drugi govori te pročitani pristigli brzogovi s čestitkama, među njima i od samog kralja.

Nakon toga bio sam pun nade da će i financijska podrška slijediti s isto takvim oduševljenjem. Nažalost sam se u tome gorko razočarao. Talijanske općine⁶⁷ najtoplije su pozdravile našu patriotsku ideju te su obećale podržati nas u svakom pogledu, međutim, zbog vlastitih financijskih problema nisu nam bile u mogućnosti dati nikakvu novčanu potporu.

Nakon toga Europu su zahvatile krizne godine 1926.–29. te je plan za gradnju hrama morao biti odgođen za kasnije. Nisam, međutim, izgubio hrabrost, nego sam se nadao uspjehu u budućnosti. Početkom 1928. Općini je bila ponuđena kupnja jedne građevine, riječ je o jednoj kući u središtu, nekoliko koraka od glavne ceste. Ta je zgrada odvajkada bila hrvatski kulturni centar „Narodni Dom“, gdje su se u velikoj dvorani održavale skupštine, plesne zabave i kazališne večeri na hrvatskom jeziku, a

⁶⁴Projektanti opatijske sinagoge bili su ing. Vittorio Géza Angyali i ing. Pietro Fabro. (CAHJP – EA, Projektna dokumentacija židovskog hrama u Opatiji)

⁶⁵Riječka Prefektura (*Regia Prefettura di Fiume*) na čelu s prefektom bila je najviše političko izvršno tijelo talijanske administrativne oblasti Kvarnerska pokrajina (*Provincia del Carnaro*).

⁶⁶Israel Anton Zoller, kasnije talijaniziranog imena Zolli, Israele (Brody, 1871.–Rim, 1956.), rabin; zamjenik rabina (1911.–1920.) i rabin (1920.–1939.) Židovske općine Trst; rimski nadrabin (1940.–1943.). Godine 1945. se preobratio na katoličanstvo. (URL: <http://www.rabbini.it/?s=zolli>, 12. VIII. 2013.)

⁶⁷židovske općine

tamo su također bile biblioteka i čitaonica. Na prvom katu bilo je 10 soba i stan za kućnog majstora s puno sporednih prostorija. Kulturno društvo i vlasnik (jedan konzorcij) bili su prinuđeni na prodaju objekta, jer je lokalna Fašistička stranka⁶⁸ zgradu htjela izvesti.

Zgrada je dobro odgovarala našim potrebama – velika dvorana adaptirana za hram bila je vrlo podesna, isto tako i sporedne prostorije, a naročito dobar bio je smještaj građevine. Ja i L. Büchler⁶⁹ pregovarali smo sa zastupnikom vlasnika te smo prvobitnu cijenu od 200.000 spustili na 185.000 lira. Nadalje smo se dogovorili o modusu plaćanja: kapara je iznosila 20.000 lira, unutar prve godine trebalo je platiti 100.000 lira, a ostatak u godišnjim obrocima.

Bio je to veliki rizik s obzirom da Općina nije raspolagala sa znatnijim sredstvima, međutim, takva jedinstvena prilika nije smjela biti propuštena. Nakon dosta razmišljanja mogao sam upravi predložiti plan koji je prihvaćen. Najprije sam među članovima Općine pronašao takve koji su kao osnivači mogli dati jedan veći iznos. Njima je bilo omogućeno da ga isplate u ratama, te je tako bilo predbilježeno 21.000 lira, za što sam kod Banca Commerciale Triestino uz potpisanu mjenicu dobio 20.000 lira. Mjenicu je uz mene potpisao još i gospodin L. Büchler. S tom smo svotom mogli osigurati kaparu i ući u posjed zgrade. Radi pribavljanja sljedećih 100.000 lira otputovao sam u Trst kako bih se susreo s ing. Emiliom Stockom,⁷⁰ koga sam poznao. Ing. Stocku, uglednom Židovu, vlasniku cementara u Splitu i Puli, predložio sam naš plan te ga zamolio za savjet i podršku. Uspjelo mi je uvjeriti ga da je naš pothvat nužan za ostvarenje židovskih interesa i on je obećao da će ga poduprijeti. Nakon nekoliko dana on je doista došao, dovevši sa sobom gospodina Ignazia Weissa, predsjednika Oleificio Triestino i člana uprave Židovske općine u Trstu. Oni su pregledali zgradu i obećali potpunu potporu.

---

⁶⁸Nacionalna fašistička stranka (*Partito Nazionale Fascista*)

⁶⁹Leopold Büchler

⁷⁰Ing. Emilio Stock, (Split, 1868.–Trst, 1951.), građevinski inženjer i proizvođač alkoholnih pića židovskog porijekla. Prije Prvog svjetskog rata bio je jedan od suvlasnika tvrtke *Fratelli Stock & Comp.* u Splitu, nakon Prvog svjetskog rata nastanjen je u Trstu. Godine 1908. podigao tvornicu cementa *Split* u Majdanu kod Solina, te su članovi obitelji Stock i kasnije imali značajne udjele u njoj, a Emilio Stock je između dva svjetska rata bio član uprave ove tvornice. (Usporedi: Zdravka Jelaska Marijan, „Nastanak parobrodarskog društva *Jugoslavenski Lloyd* i poslovanje društava čijim je združivanjem nastalo“, *Anali Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku*, br. 42 (2004): 231 – 272; 245. (URL: <http://hrcak.srce.hr/11635>, 12. VIII. 2013.)

str. 5.

Ing. Stock je za naš plan zainteresirao i svog brata Lionela Stocka,⁷¹ u cijeloj Europi poznatog tvorničara i dobrotvora, koji se odmah za nas zauzeo te kod Itabanke u Milanu posredstvom direktora Adlera⁷² za nas pribavio kredit od 100.000 lira, uz zabilježbu hipoteke na kuću. Dužničku priznanicu za taj iznos potpisali su, osim mene, još gospoda Dr. Kurz,⁷³ J. i M. Gelles⁷⁴ kao jamci. Istu takvu priznanicu na 65.000 lira potpisali smo nas trojica i na dug prema bivšim vlasnicima.

Sada kad je ta briga bila riješena došla je nova, adaptacija hrama. Židovska vjerska općina u Trstu ponudila nam je mramorni oltar⁷⁵ iz jednog starog hrama u starom gradu (geto).

Rastavljanje i ponovno postavljanje oltara koštalo je 10.000 lira, novac koga nismo imali, te sam se ponovno obratio Lionelu Stocku, koji mi je smjesta doznačio 10.000 lira. Veletrgovac kožom u Trstu, gospodin Elfer,⁷⁶ osigurao je besplatan prijevoz oltara. Glede klupa za hram dio sam osigurao tako što sam dobio stare klupe iz Trsta, a za dio sam se dogovorio s gradskom općinom u Opatiji, koja mi je na posudbu dala klupe iz njihove dvorane za sjednice. Tako je opremanje hrama bilo dovršeno.

Bio sam pravi „žicar“, obzirom da sam, zbog manjka novca, sve morao isprositi. Ipak, oduševljenje što smo konačno dobili hram dalo mi je snagu za daljnje planove.

Jedan od planova koje sam u sljedećim godinama htio ostvariti bilo je uređenje židovskog staračkog doma za ostarjele Židove samce u 10 soba i sporednim prostorijama u zgradi hrama. Godine 1930. je za tu svrhu ponovno aktiviran Odbor. Potporu sam tražio kod prof. Chaima Weizmanna⁷⁷ iz Londona, koji je za ideju trebao zainteresirati *Joint*,⁷⁸ za-

⁷¹Lionello Stock (Split, 1866.-Trst, 1948.), tvorničar i poduzetnik židovskog porijekla, utemeljitelj destilerije pića *Camis & Stock company*, 1884. u Trstu.

⁷²Roberto Adler, generalni direktor banke Società Italiana di Credito (Itabanca) – Milano, Beč

⁷³Jakob Kurz

⁷⁴Moritz Gelles

⁷⁵U njem. izvorniku: *einen Marmoraltar*. Trebalo bi pisati: *einen Marmoraltar* – mramorni oltar. Pojam oltara B. Nathan upotrijebjava za aron hakodeš.

⁷⁶Davide Elfer

⁷⁷Chaim Azriel Weizmann (Motal, 1874.-Rehovot, 1952.), kemičar i političar; vođa Svjetske cionističke organizacije (1920–1931.; 1935–1946.); prvi predsjednik države Izrael (1949.–1952.); utemeljitelj Hebrejskog sveučilišta u Jeruzalemu, Izrael.

⁷⁸The American Jewish Joint Distribution Committee (*JOINT* ili *JDC*) – vodeća svjetska židovska humanitarna i asistencijalna organizacija utemeljena 1914., sa sjedi-

tim kod židovskih općina u Beču i Dresdenu te kod *Bn. Brith* loža.⁷⁹ Na žalost sam i tu djelatnost, zbog nepredviđenih događaja, morao odgoditi za kasnije.

Nakon adaptacije hrama u prvi plan je došlo upošljavanje rabina. J. Nyiri,⁸⁰ član Općine koji je u Opatiji imao kuću a ljeti u Marienbadu držao trgovinu krznom, preporučio nam je tadašnjeg marienbadskog rabina, koji je bio voljan u Opatiji preuzeti tu dužnost. Isti je došao u Opatiju i održao jednu probnu službu, odnosno jednu molitvu, i ostavio izvrstan dojam. Uprava je potom zaključila da se rabin Alexander Stern⁸¹ uposli na pokusni rad od godine dana, s mjesečnom plaćom od 1.500 lira i drugim uvjetima. Rabin Stern imao je dobar glas za kantoralna predavanja, i njegove propovijedi na njemačkom i mađarskom jeziku ostavljale su kod nazočnih vjernika dobar dojam. Na početku je ispunjavao naša očekivanja, budući da je rado prihvaćao svaku službu povezanu s njegovim položajem.

Uskoro smo na žalost doživjeli ono što nikako nismo mogli predvidjeti. On je imao petoro djece i zahtjevno domaćinstvo (on je osim toga u zgradi hrama stanovao besplatno), tako da mu njegova plaća nikada nije bila dovoljna. Zbog tih okolnosti on je bio u neprestanoj potjeri za novcem, koga nije uvijek pribavljao na pošten način. Takva njegova aktivnost bila je štetna za materijalne interese Općine i ugled rabina. Ja sam na te okolnosti gledao s velikim žaljenjem, međutim, tješila me je činjenica da će se Općina riješiti rabina nakon isteka probne godine. U tome sam se gadno prevario, jer je rabin prije odlučujuće sjednice posjetio svakog pojedinog člana uprave, moleći ih da budu samilosni prema njegovoj obitelji. Tako sam na sjednici morao pristati na kompromis. Rabin je obećao da će se držati svih dogovora i čak je pristao raditi za manju plaću (1.200 lira mjesečno) te mu je služba produljena za još godinu dana. No, ostalo je sve po starom, on je bio nepopravljiv i nakon godine dana ponovilo se sve ono što smo opisali ranije. Usprkos mojim upozorenjima tražilo se da mu se služba produlji za još godinu dana.

štem u New Yorku, danas aktivna u više od 70 država.

⁷⁹B'nai B'rith – najstarija i najbrojnija svjetska židovska nevladina organizacija utemeljena 1843. u New Yorku, osnovana s ciljem očuvanja i promidžbe židovskog identiteta, kulture i baštine, te borbe protiv antisemitizma i drugih oblika rasne diskriminacije i asistencije socijalno, zdravstveno ili na drugi način ugroženim osobama.

⁸⁰Josef (Giuseppe) Nyiri

⁸¹Alexander (Alessandro) Stern, opatijski rabin 1928.-1936. godine. (Usporedi: Angelo M. Piatelli, „Repertorio biografico“, 185.- 256).

str. 6.

Kasniji događaji potvrdili su moje mišljenje.

Osim ove unutarnje stvari uprave, život Općine odvijao se na željnom način. Služba Božja održavala se svakog petka uvečer i subotom u velikom hramu pod vodstvom rabina, a u maloj dvorani je bogoslužje za ortodoksnu grupu držao predvodnik molitve, šohet A. Huss.⁸²

Na ovom mjestu moram sada objasniti kako je došlo do namještenja šoheta A. Hussa, koji je prije kupnje zgrade hrama bio namještenik mjesnog Pansiona Stern.⁸³ Zaposlili smo ga kao općinskog šoheta a da time nismo opteretili proračun, budući da su pristojbe od klanja krupne stoke i peradi bile dovoljne i za skromnu Hussovu plaću.

Djeca, koje je već bilo prilično, vjersku pouku su dobivala od rabina. On je čak imao ambiciju okupiti svu djecu za vrijeme Hanuke⁸⁴ i Purima⁸⁵ te s njima za proslavu uvježbati jednu kazališnu predstavu. Hram je za blagdane bio prepun, prava atrakcija, budući da je među lječilišnim gostima iz Mađarske i Austrije bilo najmanje 50% Židova. Prema vani je izgledalo da sve ide po planu, samo sam ja stalno „mučio muku“ oko pribavljanja sredstava, budući da su prihodi pokrivali tek dio rashoda. Briga oko isplate mjenice i kamata koji dolaze na naplatu, kao i tekući troškovi, bili su stalno na dnevnom redu. Nadu da ćemo darovima posjetitelja koji posjećuju hram tijekom bogoslužja povećati naše prihode, pokopao je rabin svojim odlascima u hotele, gdje je gostima poklanjao svoju upravo s tom svrhom tiskanu knjigu, što je, naravno, bio samo jedan finiji oblik prosjačenja. Tako su posjetitelji bogoslužja *ab ovo* bili opterećeni, a Općina je ostala prikraćena.

Moja nastojanja da se od talijanskih židovskih općina dobije neka materijalna pomoć bila su uzaludna, svi su se opravdavali time da se nalaze u istoj situaciji.

⁸²Tako u izvorniku. Iz izvora je, međutim, izvjesno da je dužnost šoheta opatijske židovske općine vršio Ide Sender Huss, sin Abramov.

⁸³Opatijski Pansion Stern, židovski pansion s ritualnom kuhinjom (*Jüdische Pension mit vorzüglicher ritueller Küche*).

⁸⁴Hanuka – osmodnevni židovski blagdan u spomen na pobjedu Makabejaca nad grčkim oskrvniteljima židovskog Hrama, njegovo očišćenje i obnavljanje hramske službe, što su proveli Hašmonejci.

⁸⁵Purim – blagdan u spomen na spasenje Židova od neprijatelja, na čelu s Hamanom, koji su htjeli pobiti sve Židove u doba dijaspore u Perzijskom carstvu.

Od židovskih općina u Trstu, Anconi i Livornu dobili smo seforime,⁸⁶ koje sam ja osobno preuzeo, tako da smo sada imali pet seforima. Općina Rim poklonila je jednu staru skupocjenu srebrnu lampu, a jedna bečka obitelj stari oltarni zastor, pa je tako hram postepeno dobivao dostojan izgled.

U međuvremenu se povećao broj članova naše Općine, pristupili su vlasnici tri velika sanatorija: Dr. Szegö,⁸⁷ Dr. Lakatos,⁸⁸ Dr. Horvat,⁸⁹ nadalje, vlasnici hotela: Franz Sterk (hoteli Eden i Quisisana), hotel Breiner, ritualni hotel Residenz (vlasnik Erényi),⁹⁰ hotel Stern, ritualni Park Hotel Carla Steinera i drugi manji pansioni. Najuglednije trgovine bile su u vlasništvu Židova, a većina od njih su bili i vlasnici kuća. Jednom riječju, pripadnici Općine bili su situirani, ali unatoč tome njihovi prilozi u obliku poreza i donacija su bili jako mali.

Postojala je stalna zabrinutost za opstanak Općine, i samo su mi njezin razvoj i čvrsta nada da će uz Božju pomoć sve biti dobro, davali snage i hrabrosti za daljnje aktivnosti.

Ovom prilikom treba se sa zahvalnošću sjetiti sljedeće gospode: Lionela Stocka, ing. Emilia Stocka, Ignazia Weissa u Trstu, nadalje direktora Itabanke Adlera⁹¹ u Milanu, koji su me u svakom pogledu konkretno podupirali i imali razumijevanja za moj entuzijazam za dobro židovske stvari.

Do velikog obrata u životu talijanskih židovskih općina došlo je 1930. godine. Vlada je donijela jedan jedinstveni zakon za sve židovske općine u državi i poništila sve one iz prethodnog razdoblja koji nisu bili s njim usuglašeni.

Novi zakon podvrgavao je općine vladi te im je davao veći autoritet.⁹² Pojedini porezi imali su ovršnu snagu, ubiralo ih je jedno za to određeno društvo te ih kvartalno unaprijed isplaćivalo općinama.

---

⁸⁶seforim, hebr. – knjige; svete knjige; svici od pergamene na kojima je zapisano Mojsijevo Petoknjžje (sefer Tora).

⁸⁷Dr. Koloman (Colomanno) Szegö, liječnik

⁸⁸Dr. Zoltan Lakatoš, liječnik

⁸⁹Dr. Karlo (Carlo) Horvat, liječnik

⁹⁰Erényi, otac Adalberto i sin Giovanni

⁹¹Roberto Adler

⁹²R. D. 30 ottobre 1930 n. 1731, *Norme sulle Comunità israelitiche e sulla Unione delle Comunitàmedesime*, zajedno sa R. D. 24 settembre 1931 n. 1279 i R. D. 19 novembre 1931 n. 1561, *Regolamento per l'applicazione del regio decreto 30 ottobre 1930*, čine jedinstveni zakon o organizaciji talijanskih židovskih općina, tzv. *Legge Falco* (Zakon Falco). S ovim zakonskim aktima, autoritarnom je intervencijom fašistička država okončala evo-

Općine su bile učlanjene u Zajednicu talijanskih židovskih vjeroispovjednih općina u Rimu,⁹⁴ što je bio jedan viši židovski forum u Italiji.

str. 7.

Na temelju gore spomenutog zakona raspuštena je postojeća općinska uprava, a ja sam imenovan povjerenikom, sa zadatkom da priprelim zakonom predviđene izbore za novo rukovodstvo. Općina Opatija, budući da je imala manje od 300 članova, mogla je birati samo tri člana uprave, koji su među sobom birali predsjednika. Izbori koji su potom slijedili donijeli su glasove Dr. Jakobu Kurzu, Moritzu Gellesu i meni. Ja sam predložen za predsjednika, što je Prefektura i potvrdila.

Paul Szegö je preuzeo mjesto tajnika i tu je dužnost obavljao izvrsno te se, obzirom na stanje u Općini, odrekao bilo kakve plaće. Kod elaboracije zakona pošlo mi je za rukom, uz pomoć gospodina Carla Morpurga koji je bio član odbora za sastavljanje zakonskog prijedloga, utjecati na to da Općina Opatija zadrži svoju samostalnost i da ne bude podvrgnuta riječkoj Općini [Židovskoj općini Rijeka, op. prev.]. To je bilo nužno i s obzirom na turističke potrebe, te su bogoslužje i molitva mogli biti držani i na njemačkom jeziku, što je u Italiji bila iznimka. Židovska vjerska općina u Opatiji bila je najmlađa i najmanja u Italiji te ju je predsjednik Felice Ravenna⁹⁴ (predsjednik Zajednice u Rimu) zvao „Beniamino“.⁹⁵

luciju općina prema slobodnim asocijacijama građana, sustavu koji je poštivao autonomiju unutrašnjeg uređenja općina (Usporedi: Michele Sarfatti, *Gli ebrei nell'Italia fascista, Vicende, identità, persecuzione*, Torino, 2000., 53.–68.).

⁹³Zajednica talijanskih židovskih općina (*Unione delle Comunità israelitiche Italiane, UCII*, dalje: Zajednica). Nametanjem centraliziranoga ustroja novom zakonskom regulativom o ustroju žid. vjeroispovjednih općine, uvedeno je načelo obvezne pripadnosti Židova općinama na teritorijalnoj podlozi, koje su preoblikovane u ustanove javnoga prava, s ovlastima ubiranja poreza. Nova zakonska normativa, izuzev utvrđivanja državnoga nadzora, osobito je snažno sužavala statutarnu autonomiju i unutrašnje demokratsko obilježje vjeroispovjednih općina koje su tako, na neki način, postale državna tijela te su istovremeno prestale biti izraz slobodne volje i slobodnoga bića pojedinih židovskih kolektiviteta. Gubitak autonomije također se odražavao i koncentracijom moći odlučivanja u upravnim tijelima novoutemeljenoga koordinacijskog i nadzornoga tijela, *UCII*, koja je kao jedini legitimni predstavnik interesa Židova prema državi zamijenila *Konzorcij* i kojoj su od sada sve općine bile obvezne pristupiti. (Usporedi: Enzo Collotti, *Il fascismo e gli ebrei*, 20.; Guido Fubini, *La condizione giuridica dell'ebraismo italiano*, Torino 1998., 52.–56.; Stefania Dazetti, *L'Autonomia delle Comunità ebraiche italiane nel novecento Leggi, intese, statuti, regolamenti*, Torino 2008., 43.–45; 67.–82.)

⁹⁴Felice Ravenna, prvi predsjednik *UCII*, 1930.–1937. godine.

⁹⁵*Beniamino*, tal. – ljubimac, miljenik, mezimac

Novi zakon sadržavao je i članak po kojem je rabin nakon tri godine službe stjecao trajni status. Imao je titulu „Rabbino Capo“⁹⁶ i „Duhovni vođa“ Općine. Ono čega sam se pribojavao se i dogodilo, nepopravljivog rabina se redovnim putem više nije moglo otpustiti. Sada su bila ukinuta bogoslužja u ritualnim hotelima te je službeno bogoslužje bilo uvijek dobro posjećeno.

Općinski proračun morao je svake godine biti predložen prefekturi, koga je ova odobravalala. Prema planu Općina je u aktivni, međutim, budući da su njezina redovna primanja pokrivala samo ½ efektivnih troškova, moralo se u plan uvrstiti i izvanredne prihode, što je donosilo dodatne probleme. Sukladno statutu, blagajničke poslove trebao je voditi blagajnik, ali se toga ni jedan član nije htio prihvatiti jer u blagajni nikada nije bilo novca. Ja sam, dakle, morao voditi i tu službu, često davati Općini i predujam, što znači da sam postao i bankar Općine.

Nakon dolaska Hitlera na vlast u Njemačkoj 1933. godine, mnogi Židovi koji su od tamo morali pobjeći naišli su u Italiji na otvorena vrata. Tu su se skrasili, osnovali tvornice, kupili kuće, itd., te su se tako i u Opatici trajno naselile neke imućne obitelji. Osim tih imućnih došlo je i puno emigranata koji su pobjegli bez ikakvih sredstava. Tim elementima, koji su se selili od jedne do druge općine i tražili potporu, moralo se nekako pomoći. To je bilo još jedno opterećenje za koje nije bilo predviđeno nikakvo pokriće te sam naše članove morao zamoliti da svojim donacijama pomognu ovim nesretnim emigrantima. Priljev austrijskih i njemačkih izbjeglica trajao je do 1940. godine. Osim sa skromnom pomoći u novcu za putne troškove do sljedeće općine u Trstu, mnogima sam, svojom preporukom voditelju Palestinskog ureda⁹⁷ u Trstu, Carlu Morpurgu, pomogao da na duže vrijeme nađu smještaj i prehranu u domu Palestinskog ureda. S tom karitativnom djelatnošću kasnije sam nastavio uz pomoć i

⁹⁶*Rabbino capo*, tal. – nadrabin

⁹⁷Palestinski ured u Trstu (*L'Ufficio palestinese di Trieste*) – organizacija utemeljena nakon Prvog svjetskog rata pod pokroviteljstvom tršćanskih cionista (*Circolo sionista*). Njezina je svrha bila prihvat i pomaganje židovskih izbjeglica koji su od kraja XIX. st. preko tršćanske luke bježali pred pogromima i bijedom iz istočne Europe i Rusije, te masovno iseljavali u SAD i Palestinu. Ista je aktivnost nastavljena i u vrijeme dolaska brojnih njemačkih židovskih izbjeglica nakon Hitlerovog uspona na vlast u Njemačkoj 1933. godine. (Usporedi: Tullia Catalan, „L'emigrazione ebraica in Palestina attraverso il porto di Trieste (1908–1938)“, *Qualestoria*, god. XIX., br. 2/3, Trst kolovoz – prosinac 1991., 58.–108.)

zauzimanje organizacije DELASEM /Assistenz Emigranti/,⁹⁸ čiji je predsjednik bio odvjetnik Valobra⁹⁹ u Genovi.

Nečasno ponašanje rabina Sterna¹⁰⁰ ponovno je doseglo vrhunac 1935. godine i još jednom ugrozilo uspješno odvijanje aktivnosti i razvoja Općine.

Rabin je iskoristio ugroženost Židova u Njemačkoj i Austriji tako što je u židovskim časopisima oglašavao svoje usluge posredovanja u kupnji nekretnina u Opatiji i okolici. Ponuđene nekretnine imale su uglavnom pasivan karakter, međutim rabinu je provizija bila najvažnija. Uzalud sam dotičnoga više puta upozoravao, nije se na to osvrtao, a i opomene izrečene na sjednicama Upravnog vijeća bile su također bez učinka. Vjerovao je da ga zakon štiti i da si zato sve može dopustiti. Jedan takav slučaj okončao je tu nečasnu rabotu, a također i njegovu dužnost rabina u našoj općini.

str. 8.

Njemačkom emigrantu Hugu Davidu rabin je bio posrednik u kupnji jednog malog pansiona, čiji vlasnik je propao zbog lošeg položaja kuće. Rabin je pak objekt hvalio kao izvrstan i za to je dobio izdašnu proviziju. Nakon nekoliko mjeseci David je shvatio da je pogriješio što je ostatak svoje imovine potrošio na taj posao i tražio je da mu rabin vrati dio velike provizije, budući da je tada bio već u novčanim poteškoćama. Stern je to odbio, pa mi se David, koji je u međuvremenu postao član Općine, obratio za pomoć i intervenciju. Nažalost sam mu morao objasniti da je moja intervencija također bila bezuspješna. U toj očajnoj situaciji David se obratio Zajednici, objasnio im svoju situaciju, pri čemu nije zaboravio spomenuti i općenite prigovore na rabinov rad.

Nakon nekoliko dana stigao mi je iz Zajednice poziv da o rabinu Sternu dam točno izvješće i da se izjasnim da li su Davidove pritužbe istinite.

⁹⁸DELASEM (Delegazione per l'Assistenza agli Ebrei Emigranti, Genova), Izaslanstvo za pomoć židovskim iseljenicima – organizacija koja je u razdoblju od 1939. do pada fašističkog režima 1943., uz odobrenje vlasti, te podršku međunarodnih židovskih organizacija, pomagala internirane Židove u Italiji kao i židovske izbjeglice koji su iz Italije nastojali iseliti prema prekomorskim zemljama. (Usporedi: Carlo S. CAPOGRECO, *I campi del duce*, 168.–169.)

⁹⁹Lelio Vittorio Valobra, odvjetnik

¹⁰⁰Alexander (Alessandro) Stern

Iskoristio sam ovu priliku da iznesem sve zamjerke koje su tijekom vremena stizale na račun rabinovih aktivnosti i koje su štetile ugledu Općine. Opisao sam nastojanja Upravnog vijeća da se rabina usmjeri na pravi put i kako je sav naš trud bio uzaludan. Uostalom, njegova ličnost i njegovi nečasni poslovi bili su kod većine talijanskih židovskih općina već dobro poznati. Nakon što je moje izvješće podneseno Zajednici stvar je stigla na dnevni red kolegija rabina zasnovanom na zakonu (članovi su bili rabini iz Rima, Firenze i Livorna). Kolegij rabina je presudio da Stern nije dostojan obnašati dužnost duhovnog vođe opatijske Općine. Zajednica nam je svoju odluku dostavila s uputom da se rabina, u skladu sa zakonom, smjesta ima otpustiti. Prije no što je Upravno vijeće poduzelo taj sudbonosni korak sazvaio sam članove na izvanrednu sjednicu kako bih umirio vlastitu savjest. Skupštini sam predočio situaciju i zatražio od nje da zauzme stav. Nakon što je primio na znanje informaciju o tijeku događaja, skup je jednoglasno osudio rabina i njegovo postupanje.

Nakon te skupštine, Upravno vijeće Općine donijelo je odluku da se rabina Sterna otpusti. Imajući obzira prema njegovoj obitelji, te kako bi mu se omogućilo preseljenje, ponuđeno mu je 10.000 čim napusti službeni stan.

Rabin Stern svim je sredstvima branio svoje stajalište da su optužbe protiv njega neutemeljene. Pokušavao je sa sudom i odvjetnicima, ali bezuspješno. Nije prezaio čak ni od toga da kod tajnika Fašističke stranke u Rijeci, odvjetnika dr. Gherbaza,¹⁰¹ mene osobno optuži za antifašizam radi zabrane držanja političkih propovjedi u hramu (on ih je nazivao patriotskim).

Koštalo me je puno muke, neugodnosti i brige da se Općina oslobodi od tog čovjeka nesretnog karaktera.

U međuvremenu, Zajednica u Rimu je Općini predložila povoljan način rješavanja pitanja rabina. Ortodokсна grupa u Rijeci, koja je prema slovu zakona bila podređena Židovskoj općini [Židovskoj općini Rijeka, op. prev.],¹⁰² htjela je imati svog vlastitog rabina, ali budući da je Opći-

¹⁰¹Ruggero Gherbaz, odvjetnik

¹⁰²Riječka židovska zajednica, formalno-pravno podijeljena u dvije općine – većinsku, tzv. reformiranih ili neologa, Židovsku općinu Rijeka (*La Comunità israelitica di Fiume*) i, brojačano manju, pripadnika ortodoksne vjerske prakse u okviru Ortodoksne židovske zajednice u Rijeci (*L'Unione israelitica ortodossa di Fiume; L'Unione degli ebrei ortodossi di Fiume*) – prema novome fašističkom zakonodavstvu o ustrojstvu židovskih općina iz 1930.–31., koje je priznavalo samo 25 općina u Kraljevini Italiji, službeno je nakon raspuštanja uprava obiju općina 1932. sjedinjena unutar većinske, Židovske općine Rijeka. Temeljem sporazuma postignutog između vladinoga povjerenika Židovske općine Rije-

na¹⁰³ već imala svog nadrabina, mogao je u obzir doći samo rabin 2. razine. U dogovoru sa Zajednicom to smo pitanje riješili na sljedeći način: nadrabin Židovske općine u Gorici Abraham Schreiber¹⁰⁴ želio je promijeniti mjesto, budući da je tamo imao vrlo mali djelokrug rada. Mi smo tako rabina Schreiber imenovali nadrabinom /Rabbino Capo/ u Opatiji, a on je istovremeno obnašao i dužnost rabina ortodoksne grupe u Rijeci. On je od ortodoksne grupe dobivao 2/3 svoje plaće, a mi smo plaćali 1/3, što je bilo jako dobro za naše financije. Rabin Schreiber držao je na svaki šabat u Opatiji službu Božju, a na velikim blagdanima izmjenično u Opatiji i Rijeci. Rabin A. Schreiber bio je poznati talmudist¹⁰⁵, potomak rabinske porodice „Sofara“.¹⁰⁶ Obnašao je dužnost rabina na Krflu i potom

ka i predstavnika bivše Ortodoksne zajednice u travnju 1932. dogovoreno je pretvaranje Ortodoksne zajednice u posebnu ortodoksnu Sekciju „*Adath Ortodossa shel Kehal Israel*“ Židovske općine Rijeka, čime je njezina organizacijska autonomija bila znatno reducirana.

¹⁰³Židovska općina Rijeka

¹⁰⁴Abraham (Adolfo) Schreiber (Sofer), (Eger (Erlau), 9. X. 1897.–Jeruzalem, 1982.), sin Simona Sofera, rabin u više židovskih zajednica u Grčkoj i Italiji: na Krflu od 1925. do 1928., u Gorici od 1928. do 1936., u Opatiji i Rijeci od 1936. do 1938. godine. Godine 1939. pod udarom fašističkih protužidovskih progona s obitelji je emigrirao u Palestinu i nastanio se u Jeruzalemu. Od 1948. do 1966. predavao je na fakultetu *The Jewish Theological Seminary of New York*, SAD. Bio je vrlo plodan autor koji se od 1930-ih posvetio pripremi kritičkih izdanja radova srednjovjekovnih talmudista, osobito Menahema Meirija. (HR – DARI – 008, Registar Židova u Rijeci 1938. godine; Moshe Shraga Samet, „Sofer“; „Sofer, Moses“, *Encyclopaedia Judaica*, Vol. 18., Detroit, 2007., 741.–743.; URL:<http://www.rabbi-ni.it/page/2/?s=sofer>; URL:<http://www.makabijada.com/dopis/protokol.htm,komentar>; URL:http://www.yivoencyclopedia.org/article.aspx/Sofer_Family, 10. VIII. 2013.)

¹⁰⁵Talmudist (od hebr. Talmud: učenje, proučavanje; u židovstvu zbirka zakona, pravnih propisa, religiozne predaje, rasprava zakonodavaca, njihova tumačenja Tore i drugih tekstova židovske Biblije) – Židov koji priznaje Talmud; proučava i podučava Talmud.

¹⁰⁶Tako u izvorniku. Treba pisati *Sofer*. Sofer, hebr. prepisivač, pisar; njem. Schreiber; ime ugarske ortodoksne rabinske porodice Sofer (Schreiber) i sinonim za ugarsku ortodoksnu rabinsku aristokraciju koja broji na stotine pripadnika, iz čijih je redova potekao niz utjecajnih talmudista i autora *responsa* (hebr. *šeelot utešuvot* – pitanja i odgovori; književnost razmjene pitanja i odgovora, prije svega o halahi, između rabina i sudova u dijaspori), novih objašnjenja Talmuda i Tore i propovjedi. Riječki i opatijski rabin Abraham Schreiber (Sofer) bio je praunuk utemeljitelja porodice Sofer (Schreiber), Moshe Sofera (Frankfurt am Main, 1762.–Bratislava, 1839.), zvanog Hatam Sofer, vodećeg halahičkog autoriteta i rabina velike židovske zajednice Pressburga (dan. Bratislava) te jednog od vodećih ortodoksnih rabina europskog židovstva prve polovine XIX. st. koji se odlučno opirao reformnom pokretu unutar židovstva Austro-Ugarske Monarhije. Moshe Sofer bio je utemeljitelj velike ješive (rabinska akademija) u Pressburgu 1806., najutjecajnije ješive u srednjoj Europi u kojoj su se obrazovale brojne generacije budućih rabina, duhovnih vođa ugarskoga židovstva te, poznavatelj kabale, filozofije, povijesti i

više godina u Gorici, bio je jako cijenjen u cijeloj Italiji. Vladao je talijanskim, njemačkim, mađarskim i modernim jezikom Izraela.

str. 9.

Tako smo dobili rabina koji je bio dostojan voditi vjerski život Općine, suprotnost onom prethodnom. Budući da je rabin Schreiber bio upoznat s našom financijskom situacijom odbijao je bilo kakav dodatni prihod, čak je na vlastiti račun putovao Italijom kako bi skupio novac potreban za izdržavanje svoje općine.

On, a također i zaslužni tajnik Szegő,¹⁰⁷ bili su mi velika potpora, tako da smo bili puni nade za budućnost Općine.

Na dan 21. ožujka 1938. održan je u Rimu kongres Zajednice,¹⁰⁸ na kojem sam ja sudjelovao kao delegat. Taj kongres pod fašističkim režimom održavao se u atmosferi zebnje zbog predosjećanja skorih žalosnih događanja za talijanske Židove.

Sudionici kongresa, svi odreda članovi Fašističke stranke (jedini ja nisam imao nikakvo stranačko obilježje), željeli su iskazati svoju odanost Stranci¹⁰⁹ pa su i zaključci, koje je predložio predsjednik Jarach¹¹⁰ (istovremeno i predsjednik milanske Općine),¹¹¹ doneseni sukladno tome. Meni se prigovaralo zato što nisam član Fašističke stranke. U rujnu iste

---

plodan pisac, između ostalog više od 1.000 responsa, čiji su zapisi pretežno objavljeni posthumno (*Hatam Sofer*). Njegov sin i djed opatijskog i riječkog rabina Abrahama Schreibera, rabin Abraham Samuel Benjamin Wolf (1815.–1872.), zvan Ketav Sofer, naslijedio ga je 1839. kao rabin i roš ješiva (predsjedatelj ješive) u Bratislavi, te bio jedan od aktivnih vođa ugarskog ortodoksnog židovstva na Židovskom kongresu 1869. u Pešti koji je urodio rascijepom na ortodoksne i reformne općine (neolozi) unutar ugarskog židovstva i autor brojnih *responsa* posthumno objavljenih (*Ketav Sofer*). Sin rabina Abrahama Samuela Benjamina i otac Abrahama Schreibera, Simon Sofer (Schreiber) (1850.–1944.), također je bio rabin i utemeljitelj poznate ješive u Egeru (njem. Erlau) 1881. te autor četiri knjige *responsa*, koji je u lipnju 1944., u dobi od 94 godine, zajedno s ostalih 3.000 pripadnika svoje zajednice deportiran u koncentracijski logor Auschwitz gdje je odmah po dolasku bio ubijen. (Usporedi: Moshe Shruga Samet, „Sofer“; „Sofer, Moses“, *Encyclopedia Judaica*, Vol. 18., Detroit, 2007., 741. – 743.; URL: http://www.yivoencyclopedia.org/article.aspx/Sofer_Family, 10. VIII. 2013.)

¹⁰⁷Paul (Paolo) Szegő

¹⁰⁸Drugi kongres Zajednice talijanskih židovskih općina, Rim, 21. ožujka 1938. godine.

¹⁰⁹Nacionalna fašistička stranka

¹¹⁰Federico Jarach, predsjednik Zajednice talijanskih židovskih općina u Rimu 1937.–1939. godine.

¹¹¹Židovska općina Milano (*Comunità ebraica di Milano*)

godine doneseni su rasni zakoni,¹¹² što je unijelo paniku i užas među talijanskim Židovima.

Došlo je do masovnog istupanja iz židovskih općina i pokrštavanja, u uvjerenju da će pojedincima to dati sigurnost i staviti ih u povlašten položaj. Odmah na početku svi su Židovi isključeni iz Fašističke stranke, čak i takvi kao predsjednik Zajednice,¹¹³ Mussolinijev prijatelj i jedan od utemeljitelja stranke /S. Sepolcristo/.¹¹⁴

Protužidovski propisi doneseni su neočekivano, u zemlji u kojoj je antisemitizam bio nepoznat i koji među stanovništvom nije mogao uhvatiti korijena. Njemački emigranti, koji su se s punim povjerenjem doselili u Italiju i ovdje osnovali poduzeća, pobjegli su prvi čim su za to dobili priliku, jer su ovakvu situaciju već bili iskušali u svojoj prijašnjoj domovini. Na tisuće je čekalo na imigrantske dozvole ili na novčanu pomoć kako bi učinili to isto. Slično raspoloženje vladalo je i u našoj Općini. Rabin Schreiber¹¹⁵ brzo je dobio dozvolu za useljenje u Izrael, a šohet Huss¹¹⁶ „avidevid“¹¹⁷ za SAD. Tako je Općina 1939. ostala bez vjerskog vodstva. I među ostalim članovima Općine bilo je onih koji su se, uz pomoć rođaka u Americi, željeli iseliti. Neki su istupili iz općinske sveze, a 3–4 ih se krstilo (to su bili oni koji su živjeli u mješovitim brakovima). Broj članova se smanjivao, a služba Božja se održavala u skraćenom obliku.

¹¹²Prve je protužidovske zakonske odredbe Ministarsko Vijeće Kraljevine Italije prihvatilo na zasjedanju 1.–2. rujna 1938. godine: *Odredbe prema Židovima strancima*, od 7. rujna 1938. i *Odredbe za zaštitu rase u fašističkoj školi*, od 5. rujna 1938. U isto vrijeme, proglasit će se i odredbe *Transformacija središnjega demografskog ureda u Generalnu direkciju za demografiju i rasu* te *Utemeljenje, pri Ministarstvu unutarnjih poslova, Vrhovnoga vijeća za demografiju i rasu*, kojima će zakonski biti utemeljeni državni uredi zaduženi za provedbu progona. Nekoliko tjedana kasnije, 23. rujna 1938., proglašena je odredba *Osnivanje osnovnih škola za djecu židovske rase*. Ovim će prvim odredbama sljedećih mjeseci i godina uslijediti i brojne druge, među kojima temeljne *Odredbe za zaštitu talijanske rase* od 17. studenog 1938., kojima će se urediti modaliteti progona Židova u pojedinim društvenim područjima. (Usporedi: Michele Sarfatti, *Gli ebrei*, 2007., 164.)

¹¹³Predsjednik *UCII* tada je bio Federico Jarach.

¹¹⁴*Sansepolcristi; sansepolcristo*, tal. – naziv za prve pripadnike Mussolinijevog političkog pokreta *Fasci Italiani di Combattimento*, službeno utemeljenog 23. ožujka 1919. u dvorani za sastanke društva *Circolo dell'Alleanza Industriale* na Trgu San Sepolcro u Milanu, iz kojega će 7. studenog 1921. u Rimu nastati Nacionalna fašistička stranka. Međutim, Federico Jarach, predsjednik *UCII* 1937.–1939., nije bio među utemeljiteljima Mussolinijevog fašističkog pokreta već se u *PNF* upisao tek u siječnju 1926. godine.

¹¹⁵Abraham Schreiber

¹¹⁶Ide Sender Huss

¹¹⁷Tako u izvorniku. Trebalo bi pisati *affidavit*, engl. – garantno pismo; izjava pod prisegom.

Rasni zakoni su se također porazno odrazili i na pojedince, budući da su hoteli, restorani i sanatoriji morali biti zatvoreni. Objekti su tako prodavani za smiješnu cijenu. Te godine, 29. studenog, zbio se i jedan tužan događaj, smrt člana Upravnog vijeća Dr. Kurza.¹¹⁸

Dr. Jakob Kurz, općinski liječnik i primarijus opatijske bolnice, bio je teško obolio. Osim što je bio moj suradnik bio je i moj intimni prijatelj, koga sam svakodnevno posjećivao tijekom njegove višemjesečne bolesti. Povjerio mi se da želi sastaviti oporuku te me zamolio da mu pri tome pomognem. Svoju imovinu želio je ostaviti nekoj židovskoj organizaciji i ja sam mu predložio da to bude Općina kao takva. Oporuku, kojom je državne obveznice u vrijednosti od 315.000 lira ostavio kao zakladu u spomen svojih roditelja, sastavili smo nekoliko dana prije njegove smrti, s odredbom da se kamate od te svote moraju koristiti za potrebe opatijske židovske općine i za dobrotvorne svrhe.

Mene je u oporuci imenovao izvršiteljem oporuke. Bio sam jako iznenađen visinom oporučenog iznosa, budući da se Dr. Kurza, s obzirom na njegova skromna primanja, nije smatralo bogatim. Taj vrijedni i plemeniti čovjek umro je 29. studenog 1939., a ja sam s njim izgubio dobrog prijatelja i dobrog suradnika.

S tom karitativnom ostavštinom opstanak Općine bio je osiguran, i da nije bilo deprimirajuće situacije izazvane rasnim zakonima, gledali bismo s optimizmom na njezin budući razvitak.

str. 10.

Ja sam izvršenje oporuke proveo savjesno, državne papire sam deponirao u sefu i, sukladno zakonu, od vlade zatražio dopuštenje za prihvrat zaklade, što je 1940. i učinjeno.

U međuvremenu su učinci rasnih zakona postali sve vidljiviji, natpisi s antisemitskim porukama na zidovima i kavanama zagorčavali su život članovima Općine.

Dana 15. lipnja 1940. dobio sam od odvjetnika Dr. Valobra,¹¹⁹ predsjednika DELASEM-a, povjerljivu informaciju da su na jugu Italije već spremni koncentracijski logori za prihvrat u najkraćem vremenu svih stranih Židova koji se nalaze u Italiji.

Ja sam trebao umirujuće djelovati na pogođene kako ne bi došlo do ekscesa koji bi još više otežali njihovu situaciju. Da ne bi nastala pa-

¹¹⁸Dr. Jakob Kurz, liječnik

¹¹⁹Lelio Vittorio Valobra

nika tu sam informaciju držao u tajnosti. Dana 18. lipnja 1940. uslijedila su najavljena uhićenja, kojima nisu bili pogođeni samo stranci nego i svi drugi muškarci do 60. godine iz riječke i opatijske općine. Prefektura Riječke provincije protumačila je odredbe o internaciji svih stranih Židova tako, što je strancima proglasila sve Židove koji su talijansko državljanstvo stekli u talijanskim novim pokrajinama.¹²⁰ Bilo je to bolno iznenađenje za židovske obitelji, kada su u noći između 18. i 19. policijski agenti odveli muškarce i priveli ih u školu Turnić, koja je adaptirana u zatvor. Tamo su ih dočekali zatvorski čuvari. Grupe po 40 do 50 bile su zatvorene u jednu školsku učionicu, a kao ležaj smo dobili slamu. Tek nekoliko dana kasnije obiteljima je bilo dopušteno da svojim članovima pošalju madrace za spavanje. Pripadnici Općine koji su još ostali na slobodi trudili su se osloboditi uhićene članove, što im je nakon puno truda djelomice i uspjelo. Od oko 500 uhićenih¹²¹ polovica je nakon dva tjedna bila puštena po grupama, a ja sam bio među onim malobrojnima kod kojih je svaki trud bio uzaludan i koji su sa zadnjim grupama bili poslani u Koncentracijski logor Campagna u provinciji Salerno. To je bilo poslije 39 dana zatvora u Rijeci. Nakon što se nekoliko dana s nama u zatvoru Turnić postupalo strogo dobili smo neke olakšice, obitelji su nam smjele donositi hranu, mogli smo primiti posjete, pisati pisma itd.

Odmah nakon uhićenja meni je uspjelo poslati upute za vođenje Općine članu Upravnog vijeća M. Gellesu,¹²² koji je također bio uhićen ali je brzo pušten, te da mu budu predani ključevi sefa u kojem su se nalazile državne obveznice Zaklade Kurz.

¹²⁰Pojam talijanskih *novih pokrajina* (*nuove provincie*) prvi put je upotrijebljen u Kraljevskom zakonskom dekretu od 4. srpnja 1919. odnoseći se na anektirana područja Tridentske Venecije, Julijske Krajine i Dalmacije, nekada u sastavu Austro-Ugarske Monarhije, koja su se nalazila unutar primirjem utvrđene demarkacijske linije. Pojam nije protegnut na teritorij grada Rijeke. (Misli se na Ugovor o primirju između savezničkih i udruženih sila i Austro-Ugarske potpisan 3. studenog 1918. u Padovi, prema kojemu su austro-ugarske postrojbe morale napustiti područje koje je Londonskim ugovorom 1915. obećano Kraljevini Italiji. Nakon toga su Talijani zaposjeli čitavo područje na istočnoj jadranskoj obali, koje joj je Londonskim ugovorom bilo obećano, pa čak i dijelove izvan toga područja. (Usporedi: Ester Capuzzo, *Dal nesso asburgico*, 7., bilj. 16; Davorin Rudolf, „Granice s Italijom u mirovnim ugovorima nakon Prvoga i Drugog svjetskog rata“, *Adrias: Zbornik Zavoda za znanstveni i umjetnički rad Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Splitu*, sv. 15 (2008), (gl. ured. Davorin Rudolf), Split 2008., 61.–62.)

¹²¹Tako u izvorniku. Međutim, prema ostalim dostupnim izvorima, u Rijeci i Opatiji je tada bilo uhićeno znatno manje Židova, otprilike 250–260 osoba. (Usporedi: Klaus Voigt, *Il rifugioprecario*, 16.; Eugenio Lipschitz, *Una storia ebraica*, Firenca 2001., 95.)

¹²²Moritz (Maurizio) Gelles

U Opatiju su stigli i drugi propisi, koji u ostalim dijelovima Italije nisu primjenjivani. Tako je naređeno da se trgovine Židova u najkraćem roku moraju zatvoriti i likvidirati¹²³, a hram i zgradu okupirala je Fašistička stranka. U hram je potom smještena vojarna GIL-a /omladinska organizacija Stranke/.¹²⁴ Oprema hrama je razvučena, ali je zahvaljujući domaru Letišu¹²⁵ ipak spašeno ono najvrednije. Isti je spasio seforime, srebrne svjetiljke, lampe i druge važne predmete, koje mi je nakon oslobođenja 1945. vratio.

Zbog moje deportacije Prefektura je naložila izbore za novu upravu opatijske Općine. Tako su redovno administrativno poslovanje Općine nadalje vodila gospoda Carl Steiner kao predsjednik te M. Gelles¹²⁶ i Hermann Weiss kao članovi Upravnog vijeća.

Tek sam 1943. stigao ponovno u Opatiju, a i tada sam bio pod policijskim nadzorom. U rujnu 1943. Opatiju su zauzele njemačke postrojbe, pa sam ponovno bio priveden od strane njemačkih SD-a¹²⁷ i SS-a, podvrgnut ispitivanju, a kasnije i uhićen. Pušten sam nakon što je razgrubljen ostatak robe iz moje trgovine. U siječnju 1944. dobio sam nalog od zapovjedništva SS-a da u najkraćem roku predam kontribuciju prikupljenu od članova židovske općine.

str. 11.

Pritom se radilo o namještaju, opremi stana, jedaćem priboru i posuđu te pripadajućem rublju. Treba primijetiti da je nakon dolaska njemačkih postrojba velik dio članova Općine pobjegao u unutrašnjost Italije, gdje se pokušao sakriti. Iz tog razloga bilo je vrlo teško ispuniti zadatak što ga je nametnuo SS, međutim, one malobrojne koji su ovdje još prebivali uspjelo se nagovoriti na tu žrtvu, pa smo tako neko vrijeme imali mira. U veljači 1944. uslijedila su uhićenja pojedinaca, kako u Opa-

¹²³U Kvarnerskoj pokrajini, jedna od težih protužidovskih mjera s ekonomskim posljedicama za lokalno židovstvo, koja čak nije imala uporišta u zakonskoj regulativi, proglašena je Dekretom od 6. listopada 1940., kojim je riječki prefekt Temistocle Testa dao zatvoriti na neodređeno vrijeme sve opatijske trgovine „u vlasništvu osoba židovske rase ili koje su vodili pojedinci iste rase“. Ova drastična mjera, koja prema sjećanjima Bernarda Nathana nije zabilježena drugdje u Italiji, bila je uvjetovana sigurnosno-političkim razlozima u vrijeme nakon ulaska Italije u Drugi svjetski rat. (HR – DARI – 008, b. 262, I -1/E – 12)

¹²⁴GIL – Gioventù Italiana del Littorio; fašistička omladinska organizacija.

¹²⁵Francesco Letiš

¹²⁶Moritz (Maurizio) Gelles

¹²⁷SD (*Sicherheitsdienst*) – Služba sigurnosti. Obavještajna služba NSDAP-a i SS-a.

tiji tako i u Rijeci. Bilo je krajnje vrijeme za bijeg. Ja i gospodin Steiner¹²⁸ savjetovali smo onima koji su još uvijek ovdje ostali da napuste Opatiju, međutim, samo su nas rijetki poslušali. U posljednji čas uspjeli smo pobjeći: ja sa ženom i sinom, Steiner sa ženom, Carl Münz i žena te Hermann Weiss s obitelji. Za druge, ostanak u Opatiji bio je koban. U mjesecu lipnju svi su bili uhićeni i deportirani na nepoznato mjesto te potom likvidirani.

Ja sam ustvari bježao u nepoznato, bez određenog cilja. Nakon puno lutanja završili smo u provinciji Udine, u jednom malom mjestu u kojem su nam seljaci pružili ilegalni smještaj.

Zbog raznih prepreka tek smo se u rujnu mogli vratiti u Opatiju, koju je u međuvremenu zauzela Titova pobjednička vojska. Nakon mog bijega 1944. godine, odjel SS-a zauzeo je moju kuću i stan i tamo uredio svoju kancelariju, tako da sam stan zatekao potpuno opljačkan.

Ubrzo nakon povratka počeo sam se raspitivati za stanje naše napuštene Općine, međutim, naišao sam na jednu potpuno izmijenjenu situaciju.

Prvi se od židovskih izbjeglica vratio Gottfried Breiner, i toj okolnosti treba zahvaliti da je opatijska Općina, bez pitanja njezinih članova, priključena riječkoj Općini [*Židovskoj općini Rijeka*, op. prev.].

Osim toga, Breiner je već bio pregovarao s članom hrvatskog kulturnog društva oko predaje zgrade hrama društvu. Ja sam u zadnji čas spriječio tu bezuvjetnu predaju te sam stvar preuzeo u svoje ruke.

Na inzistiranje rukovodstva Društva Zora i NO-a¹²⁹ Opatija ja sam sada s njima pregovarao oko iznajmljivanja velike dvorane u kojem se nalazio hram. S obzirom na tadašnju situaciju nisam imao drugog izbora. Dogovoren je provizorni najam na godinu dana, što bi se prelomilo s poduzimanjem nužnih popravaka, prije svega prekrivanjem oltara s daskama kako bi se zaštitio od oštećenja. Nadali smo se da će dvorana s hramom tako biti sačuvana, a i uprava Društva¹³⁰ se s tim uvjetima složila. Nije mi tada bilo poznato da se NO Opatija po istom pitanju već bila obratila i općinama u Rijeci i Zagrebu [*židovskim općinama u Rijeci i Zagrebu*, op. prev.]. U međuvremenu se nekoliko obitelji vratilo u Opatiju te su započeli pregovori oko reaktiviranja Općine. Jedan dopis, kojim se tražilo da me se imenuje povjerenikom Općine, bio je upućen Vojnoj Upravi, koja je tada bila nadležna viša vlast.

¹²⁸Carl Steiner

¹²⁹Tako u izvorniku. Trebalo bi pisati: NOO-a(Narodnooslobodilačkog odbora) Opatija.

¹³⁰Društvo Zora

Nedugo iza toga pojavio se pravni savjetnik zagrebačke Općine [Židovske općine Zagreb, op. prev.]¹³¹ gospodin Gelb¹³² kako bi pregovarao oko prodaje zgrade hrama. Zajedno smo otišli do tadašnjeg predsjednika NO-a Opatija Mirka Gotića. Ja sam ustrajavao na tome da se zgrada ne proda nego da se iznajmi na 10 godina ili da NO-u, a opatijskoj židovskoj općini u zamjenu stavi na raspolaganje neku drugu zgradu, što je u tadašnjoj situaciji bilo sasvim moguće.

Tada nije postignut dogovor, ali je ubrzo poslije gospodin Gelb došao sa čvrstim nalogom da se zgrada proda. Ja sam gospodinu Gelbu još dao savjet da se u kupoprodajni ugovor stavi uvjet da se oltar¹³³ mora stručno rastaviti i spakirati te da zemljište od oko 1.000 m², koje se nalazi iza zgrade ali joj nije pripadalo, ne uđe u kupoprodajni ugovor. Nažalost to nije prihvaćeno i tako je iznimno vrijedan oltar bezobzirno uništen a zemljište na kojem je trebao biti podignut hram poklonjeno.

str. 12.

Za mene je to neuvažavanje mojih dobronamjernih prijedloga bilo naročito bolno, posebno ako se ima u vidu koliko je truda, brige i žrtvovanja trebalo da se steknu ti objekti i kako je moglo biti jednostavno zadržati ih kao imovinu Židovske općine.

Nakon tog razočaranja svoju sam aktivnost posvetio židovskom groblju. Nastojao sam ga održavati u što boljem stanju, davao uspravljati prevrnute nadgrobne spomenike, uređivati pristupnu stazu, itd.

U lipnju 1944. uhićeni su Židovi koji su tada još živjeli u Opatiji. Njih su Nijemci potom deportirali i poubijali. Poslije mog povratka kući 1945. godine prikupio sam imena deportiranih i tako došao do potrebnih podataka. Nakon 10 godina smatrao sam svojom dužnošću tim nesretnim žrtvama nacifašizma na groblju podići dostojan spomenik gdje bi njihova imena bila ovjekovječena.

Nacrtao sam projekt spomenika i od jednog poduzeća dobio predračun za njegovu izvedbu te nakon toga otišao do predsjednika NO-a Opatija i predočio mu plan, s molbom da NO podigne taj spomenik. Predsjednika Mirka Gotića uspio sam uvjeriti da su i to bile opatijske žrtve. On mi je obećao potporu te je moj zahtjev iznio na sljedećoj sjednici

---

¹³¹Židovska općina Zagreb

¹³²Hinko Gelb

¹³³aron hakodeš iz opatijske sinagoge

NO-a. Stvar je bila dobro prihvaćena ali je njezina izvedba bila odgođena za neko kasnije doba. Tako sam projekt uzeo u vlastite ruke, pregovarao o njemu s predsjednikom Boraca¹³⁴ te ga pridobio za njegovu provedbu. Započeo sam time što sam osobno donirao 10.000, a Savez boraca je dodao još 20.000. Obratio sam se i Savezu jevrejskih opština u Beograd¹³⁵ te od njih za tu svrhu dobio 40.000 dinara. Predsjednik NO-a obećao mi je solidnu potporu i tako sam plan uspio realizirati.

U međuvremenu sam odustao od prvotnog nacrtu spomenika te izradio novi plan. Kada je oltar iz dvorane hrama bio demoliran, pojedine njegove dijelove pobacalo se u dvorište zgrade kao bezvrijedan građevinski otpad. Mnogo je toga bilo razbijeno, sve skupa jedna hrpa mramornih krhotina. Uz pomoć jednog kamenoklesara probrao sam upotrebljive dijelove i tako je nastao novi plan za spomenik, jedinstveno djelo od vrijednog mramora.

Budući da je predsjednik NO-a Gotić¹³⁶ obećao preuzeti poslove oko postavljanja spomenika, mogao sam sa skromnim sredstvima koja su nam stajala na raspolaganju započeti s radovima.

Spomenik je otkriven 1. svibnja 1955. u nazočnosti lokalnih vlasti, članova Saveza boraca, delegata židovskih općina i članova Židovske općine Rijeka i Fiume [sic!, op. prev.]. Svečani govor održao je predsjednik Općine [Židovske općine Rijeka, op. prev.] Fürst s obzirom da ja ne vladam hrvatskim jezikom. Kako bi svečanost dobila na težini opatijske su vlasti na skup pozvale čak i jednu glazbenu kapelu. U govoru, kojega sam ja sastavio, istaknuto je da je spomenik podignut radi odavanja počasti žrtvama nacifašizma i da se neće nikada zaboraviti što je njemački teror učinio čovječanstvu.

S tim činom pijeteta bila je moja aktivnost za moju Općinu okončana. Ostala mi je jedino još zadaća da svake godine pred Kol-nidrom¹³⁷ na spomeniku zapalim svjetiljku i izgovorim kadiš.¹³⁸

¹³⁴Savez udruženja boraca Narodnooslobodilačkog rata

¹³⁵Savez jevrejskih opština Jugoslavije (SJO)

¹³⁶Mirko Gotić

¹³⁷Kol-nidre, hebr. – svi zavjeti; početne riječi židovske molitve kojom se izražava žaljenje zbog neispunjenja osobnih zavjeta i prisega danih pred Bogom te njihov opoziv; govori se ili pjeva u uvodnoj liturgiji Jom kipura (Dan pomirbe).

¹³⁸kadiš – molitva koja slavi Boga, koji je stvorio svijet svojom voljom, te u njemu osnovao svoje kraljevstvo; moli za brzi dolazak Mesije, tijekom našega života; moli se da Bog prihvati naše molitve, da pošalje mir i dobar život s neba; različite su vrste kadiša, a

EPILOG

Spomenik žrtvama nacifašizma na židovskom groblju, kao što sam opisao, podignut je od ostataka oltara iz hrama.

Na postolju oltara, mramornom umjetničkom djelu u stilu baroka, nalazi se medaljon iz crnog mramora sa zapisom na ivritu.¹³⁹ Odmah nakon postavljanja oltara 1928. godine trudio sam se dobiti tumačenje tog zapisa. Unatoč tome što sam od mnogih pismoznanaca, rabina, tražio da mi protumače njegov sadržaj, nitko nije pronašao zadovoljavajuće rješenje ili objasnio tekst. Svi su izjavljivali da je sadržaj mistično kabalistički i za njih nerazumljiv.

Sada, nakon godina, slučaj je doveo do toga da zapis, koji se dugo spominjao kao zagonetka, dobije vjerodostojno tumačenje.

Prošloga ljeta predstavljena mi je gospođica Georgine Ban-Volkmar. Gospođica Ban, povjesničarka umjetnosti, stalno je nastanjena u Trauensteinu u Gornjoj Bavarskoj. Bavi se istraživanjem starožidovskih umjetnina u Njemačkoj, što znači i onih na židovskim grobljima u Njemačkoj. U Opatiju je tada došla kao turistkinja. Pored većine europskih jezika gospođica Ban poznavala je novo- i starohebrejski, arapski, a sada se trudila naučiti i srpskohrvatski jezik.

U razgovoru sam joj spomenuo našu bivšu Općinu i njezinu sudbinu, pokazao joj fotografije, među kojima je bila i fotografija oltara. To ju je posebno zanimalo i ona se potrudila posjetiti spomenik na groblju te prepisati natpis. Obećala je obavijestiti me o rezultatima analize.

U siječnju ove godine primio sam od gospođice Ban pismo s ovdje priloženim dokumentom.

Njezino tumačenje zapisa kao i umjetnička ocjena djela mogli bi biti zanimljiv povijesni prilog te ih stoga ovdje dajem na vidjelo.

Opatija, 25. veljače 1964. godine

Bernard Nathan

---

osnovne su ona koju kantor izgovara tijekom molitve, te ona koju u sinagogalnoj molitvi i nakon sprovađa izgovara ožalošćeni za uzdizanje duše pokojnika na višu razinu svjetova.

¹³⁹ivrit, hebr. – modernizirani starohebrejski jezik, od 1948. u službenoj upotrebi u državi Izrael.

HEBREJSKI ZAPIS NA ARON HAKODEŠU U BIVŠOJ SINAGOGI U OPATIJI,¹⁴⁰ JUGOSLAVIJA

Tekst o kojem će u ovoj kratkoj raspravi biti riječ sastoji se od osam redaka hebrejskog zapisa na aron hakodešu bivše sinagoge u Opatiji.¹⁴¹ Njegovi fragmenti, među njima i glavni dio sa zapisom, danas su sastavni dio spomenika žrtvama fašizma na židovskom groblju u Opatiji. Na tom lijepom mramornom spomeniku, talijanskom kamenoklesarskom radu starom oko 300 godina, još su, unatoč izloženosti na otvorenom i vidljivim tragovima postupnog propadanja, uočljivi visoka kvaliteta materijala i umjetničkog oblikovanja. Zapis urezan u štita-stom tamnom kamenom polju donjega dijela odlikuje se manirističkom izvedbom karakterističnom za to doba i u bitnome se odnosi na funkciju kovčega za Toru:

(1) פס פה עם לו שאר (2)
 (2) הַזֶּה הַאֲרוֹן - הַדֵּשֶׁה
 (3) אֲמַרְתָּ חַיִּים (4) הַזֶּה הַקֶּדֶשׁ
 (4) כִּי־אֵת אֵלֶיךָ אֵמַרְתָּ צִוְּיָהּ :
 (5) אֵלֶיךָ צִוְּיָהּ תִּדְרֹג אִי' !

(6) אֲמַרְתָּ הַזֶּה הַקֶּדֶשׁ הַדֵּשֶׁה?
 (7) הַזֶּה הַקֶּדֶשׁ וְעַתָּה אֲמַרְתָּ אֵת
 (8) אֵלֶיךָ אֵמַרְתָּ אֵלֶיךָ אֵמַרְתָּ !

Sljedeća analiza mogla bi pomoći odgonetanju sadržaja: GAM= „DA!“ – na početku rečenice pojačava njezino značenje; e.g.: Hiob 18, 5: „Da, svjetlo bogohulnika gasne.“ = <hebrejski tekst> PE = USTA, „AM i AM = NAROD, ZO = OVAJ; iza toga slijede riječi ČUVATI, ČUVAR i NADAN, što je oznaka za nadasve obilan poklon. Kao posebnost javlja se povezanost prijedlogâ MIN i ET u četvrtom retku, osim toga je sve uobičajeno; konstrukcija rečenica je doduše individualna – s pitanjima – ali lako razumljiva, čak i oštećena mjesta mogu biti premoštena. Bez potrebe ulaženja u ovu ili onu pojedinu riječ prijevod glasi ovako kako slijedi:

„DA, USTA OVOGA NARODA ČUVAJU DRAGOCJEN POKLON,
 POGLEDAJ U KOVČEG POSTAVLJEN PRED SVIMA
 STVOREN KAO NOVA SVETINJA ZA SVE
 IZ STIJENE ISKLESAN PREMA ZAKONU MOJSIJEVU.
 PROLISTAO ŽIVOT ZOVE SA ZIDA: KAKO MI SE DOGAĐA!

¹⁴⁰U naslovu elaborata napisanim strojopisom, prvotno je napisano „u Rijeci“, a zatim ručno ispravljeno precrtavanjem te napisano „u Opatiji“.

¹⁴¹Isto

/NEDOSTAJUĆE MJESTO/ ... SUVIŠAN LEŽIŠ NA SAMRTI? KADA?
TKO RANO USTAJE, ŽURI PREMA VRATIMA (vjerojatno se odnosi
na vrata kovčega s Torom) I TAKO UMIRE –
BLAGO ČOVJEKU KOJI ČUJE MOJ GLAS!"

ĔW na početku petog retka odgovara riječi ZELEN, ZELENJETI, od-
nosno također aramejskoj oznaci za PLOD.

Četvrti redak mogli bismo prevesti i s početnim „KAO ŠTO ZAKON
MOJSIJEV ...“ obzirom da se u njemu očito referira na sličnost kamenog
kovčega za Toru s, također iz kamena isklesanim, pločama zakona, LU-
KOT HA-BRITOM. Tekst povezuje starodrevno (posljednji redak npr.) s
novovjekovnim, s obzirom da je notiranje znaka za uskličnik i upitnik čak
i u kasnijim sinagognim tekstovima još razmjerno neobično. Za pretpo-
staviti je da se klesar morao držati uputa naručitelja sklonog reformama.

Ovaj lijepi objekt vrijedan je spomena i dragocjen.

I. 1964.

(Georgine Bán-Volkmar)

S njemačkog preveo Boris Zakošek. Srpanj 2007.

Sanja Simper

**WRITTEN TESTIMONY OF BERNARD NATHAN, GIVEN IN 1963, ON
THE HISTORY OF THE JEWISH RELIGIOUS COMMUNITY OF OPATIJA**

SUMMARY

This article, after almost fifty years of its creation, for the first time in the Croatian language and in the integral form, publishes the written testimony by Bernard Nathan given to the Federation of Yugoslavia of the Jewish Communities in Belgrade regarding the history of the Jewish community in Opatija (*Die Geschichte der Israelitischen Kultusgemeinde von Abazzia*).

Bernard Nathan was a Jewish activist since the first years of Jewish presence in *Liburnia* at the end of the 19th century, who since 1924 until his captivity by the Fascists in southern Italy in June 1940 performed the function of President of the Jewish Community of Opatija (*Comunità israelitica di Abbazia*).

Along with the introductory review of the motivation for his testimony, in the main body of the article Nathan described the beginnings of Jewish presence and the creation of institutional foundations of the Jewish Community in Opatija of the Habsburg empire at the end of the 19th century, the creation and the activities of the Jewish Religious Community from its formal-legal establishment under the Italian administration in 1923 until its closure soon after outbreak of the World War Two, due to the mass extermination of its members in Fascist and Nazi persecution (1938–1945.). In the Epilogue, as a separate section, dated 25 February 1964, Nathan described the outcomes of his endeavors to decipher the Hebrew writing in the lower part of the *Aron Ha-Kodesh* from the Opatija synagogue, integrated after the war into the monument in memory of persecuted Opatija Jews at the Opatija Jewish cemetery. He attached to it a brief expert report by the German art historian Georgina Bán-Volkmar (*Die hebräische Inschrift des Aron ha-Qodesch der früheren Synagoge in Opatija, Jugoslavija*).